

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ
ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΣΕ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ
(τέλη 16ου - αρχές 19ου αιώνα)

Ἡ ἔμφαση ποὺ δίνεται τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τὴ διεθνή ιστοριογραφία στὴ συναγωγή καὶ ἐκμετάλλευση ποσοτικῶν δεδομένων, στὴν ἀναζήτηση «κανονικοτήτων» καὶ στὴ διακρίβωση τῶν γενικῶν ἐκείνων συνθηκῶν καὶ πλαισίων, μέσα στὰ ὁποῖα—καὶ σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὰ—συντελέστηκαν τὰ ποικίλα ἐπιμέρους ἱστορικά γεγονότα, ἔκανε αἰσθητὴ καὶ στοὺς ἐρευνητὲς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας τὴν ἔλλειψη ἀναλόγων μελετῶν γιὰ τὸν νεώτερο ἑλληνισμό, ἰδίως γιὰ ἐκεῖνον τῆς λεγομένης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας¹.

Εἰδικότερα, ἔχει ἐπισημανθῆ ἑπανελημμένα ἢ ἰσχνότητα τῆς βιβλιογραφίας ποὺ ἀναφέρεται σὲ δημογραφικὰ ζητήματα τῆς περιόδου αὐτῆς². Εἶναι δὲ αὐτονόητο ὅτι σπουδὴ τῆς ἱστορίας χωρὶς τὴ γνώση τῶν δημογραφικῶν παραμέτρων (ἀριθμητικοῦ μεγέθους, γεωγραφικῆς κατανομῆς, βιολογικῆς δυναμικότητας κλπ.) τοῦ λαοῦ ποὺ ἦταν ὁ φορέας καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ ὁ δημιουργὸς τῆς ἱστορίας του, θὰ ἦταν λειψή καὶ ἐπιφαλῆς. Γιατὶ εἶναι προφανῆς ἢ στενὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δημογραφικὰ μεγέθη καὶ φαινόμενα καὶ στὴν κοινωνικὴ, τὴν οἰκονομικὴ καὶ τελικὰ στὴ συνολικὴ ἱστορικὴ πορεία ἑνὸς λαοῦ³. Ὡστόσο, οἱ παλαιότεροι νεοελληνιστὲς ἱστορικοὶ εἶχαν μᾶλλον περιορισμένο ἐνδιαφέρον γιὰ δημογραφικὰ ζητήματα. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντικειμενικὲς δυσκολίες γιὰ τὴ διεξαγωγὴ παρόμοιων ἐρευνῶν ἦσαν καὶ εἶναι ἀποθαρρυντικὲς. Γιατὶ—ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὴν ἐρευνα τοῦ δημογραφικοῦ παρελθόντος τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης—οἱ σωζόμενες πηγὲς γιὰ τὴ δημογραφικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἀνε-

1. Ἐλ. Πρεβελάκη, Ἡ ποσοτικὴ ἱστορία, *Μνημοσύνη* 8(1980-81) 285 κ.ἑ.

2. Β. Κρεμμυδᾶ, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*, Ἀθήνα 1976, σσ. 89-90. Σπ. Ἀσδραχᾶ, *Ἱστορικὴ ἐρευνα καὶ ἱστορικὴ παιδεία. Πραγματικότητες καὶ προοπτικὲς*, Ἀθήνα 1982, σ. 16.

3. Ποικίλες πλευρὲς σχετικῶν ζητημάτων βλ. π.χ. στοὺς συλλογικοὺς τόμους: D.V. Glass - D.E.C. Eversley (ἐπιμελητὲς ἐκδ.), *Population in History. Essays in Historical Demography*, Σικάγο 1965· D.V. Glass - R. Revell (ἐπιμελ. ἐκδ.), *Population and Social Change*, Λονδίνο 1972.

παρκείς και άποσπασματικές, συχνά άμφίβολης ακρίβειας και άξιοπιστίας, έν μέρει μόνο δημοσιευμένες και κατά μέγα μέρος άνέκδοτες και διάσπαρτες σε ποικίλα άρχεΐα, άπό τά όποΐα μερικά είναι άπρόσιτα στον "Έλληνα τουλάχιστον έρευνητή.

Οί άρνητικές αυτές διαπιστώσεις δέν σημαΐνουν πάντως ότι οί διαθέσιμες αυτές δημογραφικές πηγές είναι άχρηστες ή άνεπίδεκτες κριτικής έπεξεργασίας και έπιστημονικής εκμεταλλεύσεως, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα. "Ίσα-ΐσα, έπειδή είναι λιγοστές, είναι πολύτιμες και άξίες προσεκτικής μελέτης¹. Σκοπός ακριβώς του δημοσιεύματος τούτου είναι ή συναγωγή, ό κριτικός έλεγχος και ή παρουσίαση σε μιá σειρά πινάκων ένός τμήματος τών δημογραφικών αυτών εΐδήσεων και συγκεκριμένα εκείνου που άφορā την κατανομή έλληνικών πληθυσμών (του 16ου έως τών άρχών του 19ου αΐωνα) σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών' και φυσικά ή συναγωγή σχετικών συμπερασμάτων. Η γνώση τής κατά φύλα και ηλικία διαρθρώσεως ένός πληθυσμού έχει πολλαπλή σπουδαιότητα: μάς έπιτρέπει όχι μόνον νά προβλέψουμε την εξέλιξη του πληθυσμού αυτού (άφου ή ίσορροπία ή μη άνάμεσα στα φύλα και τίς ομάδες ηλικιών προκαθορίζουν τόν ρυθμό τής φυσικής του κινήσεως, δηλαδή τή γεννητικότητα και τή θνησιμότητα)² αλλά άκόμη άποτελεΐ άφεταιρία και προϋπόθεση για την περαιτέρω μελέτη άλλων δημογραφικών φαινομένων και προβλημάτων³.

Άπό τίς πηγές που προσφέρονταν καταρχήν προς εκμετάλλευση για τή μελέτη αυτή έπελέγησαν τελικά όσες κρίθηκαν βασιμότερες και πληρέστερες⁴, μολονότι κι αυτές πάσχουν—σε ποικίλο αλλά πάντως άνεκτό βαθμό—

1. Ποικίλα δημογραφικά ζητήματα του έλληνισμού τής Τουρκοκρατίας ύπῆρξαν άντικείμενο έρευνας, συζητήσεων και διδασκαλίας — σε πρωτοβάθμιο κατ' ανάγκη επίπεδο — στα φροντιστήρια του μαθήματος τής 'Ιστορίας τής Νεωτέρας 'Ελλάδος στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κατά τά ακαδημαϊκά έτη 1977-78, 1979-80 και 1981-82. Τά περισσότερα άπό τά μαθήματα αυτά συνοψίζονται στο φυλλάδιο: Χ. Γ. Πατρινέλης, *Οί έλληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ιστορικής δημογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1982.

2. Για μικρούς σχετικά πληθυσμούς τής εποχής τής Τουρκοκρατίας ή δυνατότητα αυτή είναι συχνά θεωρητική, διότι ή πάντοτε ένδεχομένη παρεμβολή άλλων παραγόντων (λοιμού, σιτοδείας, μετατοπίσεως ή έμπλοκής του πληθυσμού σε πολεμικές περιπέτειες κλπ.) άναιρεί κάθε πρόβλεψη.

3. Δ. Έλευθεριάδη, *Στοιχειώδης δημογραφία*, Άθήνα 1952, σ. 22: «...άπό καθαρώς δημογραφικής άπόψεως, ούδεμία σοβαρά έργασία είναι δυνατή, έν δέν στηρίζεται έπί τής γνώσεως τής καθ' ηλικίαν διαρθρώσεως του πληθυσμού.» — R. Pressat, *Demographic Analysis*, Λονδίνο 1972, σ. 262: «the age structure ...largely determines the development of populations, since the two phenomena that determine change — fertility and mortality — are closely related to the age of individuals».

4. Για τά κριτήρια έπιλογής βλ. παρακάτω.

ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω. Κρίνοντας συνολικά, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ κύριο μειονέκτημά τους εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια· τὰ δεδομένα δηλαδὴ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἔχουν τόση πυκνότητα, χρονικὴ καὶ γεωγραφικὴ, ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὶς τυχόν διακυμάνσεις στὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ καὶ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Ἔτσι, οἱ συναγόμενες δημογραφικὲς εἰδήσεις οὔτε ὀλόκληρη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καλύπτουν οὔτε ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Ἐλλιπέστατες ἰδίως εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τοὺς πληθυσμούς τῶν ἡπειρωτικῶν περιοχῶν, δηλαδὴ τῶν τουρκοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν, γεγονός εὐεξήγητο, ἀφοῦ οἱ τουρκικὲς, καὶ κατὰ προέκταση οἱ ἑλληνικὲς κοινοτικὲς ἀρχές, τὰ μόνον δημογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ συνέλεξαν καὶ κατέγραφαν ἦσαν ἐκεῖνα ποὺ ρύθμιζαν τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴν κατανομὴ τῶν φόρων¹. Ἡ κατὰ φύλο καὶ ἡλικία ἀπογραφὴ τῶν πληθυσμῶν δὲν τὶς ἐνδιέφερε. Συνεπῶς κάθε ἐλπίδα ὅτι στὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα θὰ βρεθοῦν ἐνδεχομένως στὸ μέλλον νέες πηγές γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ εἶναι μάλλον μάταιη². Δεύτερο, μικρότερο πάντως, μειονέκτημα τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν παρούσα μελέτη εἶναι ὅτι οἱ πληθυσμοὶ κατανέμονται σὲ μεγάλες ὁμάδες ἡλικιῶν, ἐνῶ τὸ εὐκταῖο θὰ ἦταν ἡ κατὰ δεκαετίες κατανομὴ τους. Συγκεκριμένα, ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀρρένων διακρίνεται συνήθως σὲ τρεῖς ὁμάδες (ἀγόρια, ἄνδρες 14-60 ἐτῶν, γέροντες) καὶ τῶν θηλέων σὲ δύο (κορίτσια, ἐνήλικες γυναῖκες)³. Εὐνόητο εἶναι ὅτι μὲ τόσο χονδρὴν δεδομένα δὲν

1. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ θὰ μετριασθῆ, ὅταν δημοσιευθῆ ἡ λεπτομερὴς ἀπογραφὴ τῆς Πελοποννήσου ποὺ διενεργήθηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1700 μὲ τὴν ἐπιστασία τοῦ τότε «Προβλεπτή τοῦ Μορέως» Francesco Grimani. Ἐκτενὴ μελέτη γιὰ τὴ δημογραφία τῆς Πελοποννήσου τὸ 1700, μὲ βάση κυρίως τὴν ἀπογραφὴ Grimani, ἐτοιμάζει ὁ Βασ. Παναγιωτόπουλος (βλ. τὴν ἀνακοίνωσή του: Ἡ βενετικὴ ἀπογραφὴ τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1700, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. 3, 1976-78, 203-215). Στὴν παρούσα ἐργασία ἐκμεταλλεῖομαι μόνον τὰ δημοσιευμένα μικρὰ τμήματα τῆς ἀπογραφῆς αὐτῆς (βλ. παρακάτω Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Β').

2. Εἶναι πιθανὸ ὥστόσο νὰ βρεθοῦν ἀδρομερεῖς κατὰ φύλο καὶ ἡλικία ἀπογραφές μικρῶν πληθυσμῶν, παρόμοιες μὲ ἐκείνη τῶν Καλαριτινῶν τοῦ 1820 (βλ. Πίνακα Δ'). Νέα ἐπίσης στοιχεῖα εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐνοριακῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων βαπτίσεων καὶ θανάτων, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι αὐτὰ ἀναφέρονται στὸν ἴδιο πληθυσμὸ κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο καὶ ὅτι οἱ ἐγγραφές τους καλύπτουν χωρὶς κενὰ ὀγδόντα τουλάχιστον χρόνια. (Γιὰ τὴν κατηγορία αὐτῆ τῶν δημογραφικῶν πηγῶν βλ. Ἀλέξη Πολίτη στὸν *Ἐρανιστὴ* 18 (1980) 315, ὅπου συνοψίζεται διάλεξη τοῦ Βασ. Παναγιωτόπουλου μὲ θέμα «Προβλήματα γεωγραφίας καὶ δημογραφίας στὴ νεώτερη Ἑλλάδα», καὶ Πατρινέλη, *Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοί...*, 12-14).

3. Εὐπρόσδεκτες ἐξαιρέσεις οἱ ἀπογραφές τῶν πληθυσμῶν τοῦ Ναυπλίου καὶ τῶν χωριῶν Μπέλεσι καὶ Μικρὸ Λάλοικα τὸ 1700 (βλ. Πίνακα ΣΤ' καὶ τὸ ἀντίστοιχο Ὑπόμνημα).

είναι δυνατό να καταρτισθῆ ἡ γραφικὴ («πυραμίδα») τῶν ἡλικιῶν.

Τὰ μειονεκτήματα πάντως ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω δὲν ἀφοροῦν τὴν οὐσία, δηλαδή τὴν ἐγκυρότητα τῶν χρησιμοποιουμένων ἐδῶ πηγῶν. Ἀντίθετα, τὸ κύρος καὶ ἡ ποιότητα γενικὰ τῶν πηγῶν αὐτῶν, μολονότι ποικίλλει, ἐδράζεται σὲ μιὰ σειρὰ θετικῶν διαπιστώσεων. Σημειώνονται οἱ δύο κυριότερες:

α' - Ἡ ἀριθμητικὴ βάση τῶν δημοσιευομένων πινάκων, στοὺς ὁποίους ταξινομοῦνται τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, εἶναι μὲν ἄνιση, ἀλλὰ συνολικὰ ἀρκετὰ εὐρεία. Συγκεκριμένα, οἱ τέσσερις βασικοὶ Πίνακες Α' - Δ' (στοὺς ὁποίους στηρίζονται καὶ οἱ συγκεντρωτικοὶ ἢ εἰδικότεροι Πίνακες Ε', Θ' καὶ Ι') βασίζονται σὲ ἓνα πληθυσμὸ μισοῦ σχεδὸν ἑκατομμυρίου ἀτόμων. Ἀκόμη εὐρύτερη εἶναι ἡ ἀριθμητικὴ βάση τῶν Πινάκων Ζ' καὶ Η'. Ἐξαιρεση ἀποτελεῖ ὁ Πίνακας ΣΤ', ὅπου ἀναλύονται μὲν τρία πληθυσμιακὰ δείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως μόνο τὸ πρῶτο ἀνταποκρίνεται στὰ κριτήρια ποὺ ἐκτίθενται παρακάτω.

β' - Ἡ ἀκρίβεια —καὶ συνεπῶς ἡ ἐγκυρότητα— ἦταν τὸ κυριότερο κριτήριο γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν. Βεβαίως ἡ ἀκρίβεια εἶναι ἔννοια σχετικὴ, ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς σημερινὲς ἀπογραφές, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ πηγές ποὺ ἐπελέγησαν τελικὰ δὲν εἶναι κατώτερες σὲ ποιότητα ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ δόκιμους ἱστορικοὺς δημογράφους γιὰ πληθυσμοὺς δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἰδιίτερα ἡ ἀπογραφή τοῦ Καστροφύλακα (στὴν ὁποία βασίζεται ὁ Πίνακας Α'), ἡ βενετικὴ ἀπογραφή τοῦ 1760 (Πίνακας Ι'), ἡ ἀπογραφή τοῦ Ναυπλίου τὸ 1700 καὶ τῆς Κεφαλονιάς τὸ 1823 (στὶς ὁποῖες βασίζονται ἐν μέρει οἱ Πίνακες Β' καὶ Δ') ἔγιναν μὲ ἐπιτόπια ἔρευνα καὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ καλύτερες δυνατὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ τους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀπαλλαγμένες παραλείψεων καὶ σφαλμάτων, τὰ ὁποῖα ὅμως σχεδὸν πάντοτε εἶναι στατιστικῶς ἀσήμαντα¹.

Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι, γιὰ νὰ διασφαλισθῆ, ὅσο ἦταν δυνατό, ἡ ἀξιόπιστία τῶν πηγῶν, δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη ἀπογραφικὰ στοιχεῖα ἢ ἄλλες δημογραφικὲς εἰδήσεις ποὺ ἀφοροῦν πληθυσμοὺς μικρότερους τῶν χιλίων ἀτόμων. Ἀποκλείεται ἔτσι ἡ τουλάχιστον περιορίζεται ὁ κίνδυνος συναγωγῆς συμπερασμάτων ἀπὸ μικρὰ δείγματα καὶ συμπτωματικὰ ἐνδεχομένως δεδομένα. Δὲν ἐλήφθησαν ἐπίσης ὑπόψη στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ προσωρινὰ ἢ πρόσφατα συγκροτημένους οἰκισμοὺς προσφύγων, ἀφοῦ οἱ πολεμικὲς ἀναστα-

1. Εἰδικότερες κρίσεις γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους πηγές βλ. στὰ Ὑπομνήματα τῶν ἀντιστοιχῶν πινάκων.

τώσεις πού τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν τόπο τοὺς καὶ οἱ περιπέτειες τῆς προσφυγιᾶς ἐπηρέασαν πιθανότατα τὴν κατὰ φύλα καὶ ἡλικίες διάρθρωσή τους¹. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀποκλείστηκαν καταρχὴν δημογραφικὲς εἰδήσεις γιὰ πληθυσμούς πρόσφατα ἀποδεκατισμένους ἀπὸ ἐπιδημίες².

“Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ἀνασυντέθηκαν τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν καὶ τίς ἀρχές πού τηρήθηκαν κατὰ τὴν ταξινομήσή τους στοὺς πίνακες, πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς:

1. Στοὺς πίνακες ἀναγράφονται—καὶ κατανέμονται σὲ φύλα καὶ ἡλικίες—πληθυσμιακὲς ὁμάδες, πού ἐπιδιώχθηκε νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερες—ὥστε τὰ δημογραφικὰ δεδομένα πού προκύπτουν νὰ ἔχουν τὴν εὐρύτερη δυνατὴ ἀριθμητικὴ βάση—χωρὶς ὅμως νὰ παραβλέπεται ἡ γεωγραφικὴ τους αὐτοτέλεια καὶ ἡ κοινωνικὴ τους ἰδιοτυπία. Ἐνῶ δηλ. στὶς πηγές ὁ πληθυσμὸς ἐνὸς τόπου ἀναγράφεται συχνὰ ἀναλυτικὰ (κατὰ ἐνορίες ἢ κατὰ οἰκισμούς ἢ κατὰ ἐπαρχίες), στοὺς πίνακες ἀθροίζονται καὶ ἐνοποιοῦνται τὰ σχετικὰ δεδομένα, ἀφοῦ οἱ συνθῆκες ἐκεῖνες (γεωγραφικὲς, κοινωνικὲς κ.ἀ.) πού ἐπηρεάζουν τίς δημογραφικὲς ἐξελίξεις καὶ διαφοροποιήσεις ἦσαν βασικὰ ὅμοιες. Διαχωρίστηκαν μόνο οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων, ἀκριβῶς διότι οἱ

1. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ π.χ. δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη οἱ σχετικὲς εἰδήσεις γιὰ τοὺς ἐγκατεστημένους στὸ Ναύπλιο, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Κυνουρία πρόσφυγες (βλ. Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Β'). Σύγκριση τῆς κατὰ ἡλικία διαρθρώσεως τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ μετὰ ἐκεῖνον τῶν προσφύγων στὶς παραπάνω περιοχὲς βλ. στοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (1Ε'-1ΣΤ' αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1978, σσ. 294-95. Τοὺς παράγοντες πού διαφοροποιοῦν τοὺς πληθυσμούς τῶν ἐπηλύδων ἀπὸ τοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους ἐξηγεῖ ὁ Μ. W. Flinn, *The European Demographic System, 1500-1820*, Μπράιτον 1981, σσ. 22-23.

2. Ὅπως π.χ. ἡ ἀπογραφή τῆς Κρήτης τοῦ 1593/94 (βλ. Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Α') καὶ ἡ ἀπογραφή τῆς Μεσσηνίας τοῦ 1689 (Σπ. Λάμπρου, Ἀπογραφή τοῦ νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν, *AIEE* 2, 1885, 686-710).

Πρέπει πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ ἐπιδημίες—κυρίως τῆς πανούκλας—ἦσαν τότε τόσο συχνὲς στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, καὶ γενικότερα οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς τόσο ἀσταθεῖς, ὥστε εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ βροῦμε πληθυσμούς ἄθικτους ἀπὸ φυσικὲς ἢ ἄλλες καταστροφές (λοιμὸ, πείνα, πολεμικὲς ἀναστατώσεις κλπ.). Ὡστόσο οἱ καταστροφές αὐτές ἐπλητταν μὲν συχνὰ τοὺς πληθυσμούς, ἀλλὰ γιὰ ποικίλους λόγους ἢ τυχαία, δὲν τοὺς ἀποδιάρθρωναν στὸν ἴδιο βαθμὸ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατὰ φύλο καὶ ἡλικία σύνθεσή τους. Εἰδικότερα, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ μεγάλους πληθυσμούς, διάσπαρτους σὲ ἑκατοντάδες οἰκισμούς (π.χ. Κρήτης, Πελοποννήσου κλπ.), τότε στὴ γενικὴ στατιστικὴ εἰκόνα οἱ τυχόν ἐπὶ μέρους πληθυσμιακὲς διαταραχές—ἐξ αἰτίας κάποιας ἐπιδημίας πανούκλας π.χ.—ἀντισταθμίζονται σὲ μικρὸ ἢ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὰ σχετικὰ δημογραφικὰ δεδομένα ἄλλων περιοχῶν, πού ἔμειναν ἀπρόσβλητες ἀπὸ τὸν λοιμὸ.

συνθῆκες αὐτὲς —κυρίως κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς— ἦσαν κατὰ τεκμήριο διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς ὑπαίθρου.

2. Οἱ ομάδες ἡλικιῶν, στὶς ὁποῖες κατανέμονται οἱ ἀναγραφόμενοι στοὺς πίνακες πληθυσμοί, ἀποδίδουν τὴν κατὰ ἡλικίες κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ συναντᾶμε στὶς πηγές, μὲ μία μόνο παρέκκλιση: Σὲ ὄλους τοὺς πίνακες ὡς παιδιὰ (ἀγόρια καὶ κορίτσια) θεωροῦνται τὰ κάτω τῶν 14 ἐτῶν ἄτομα καὶ ἐπομένως ὡς ἐνήλικοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες τὰ πάνω ἀπὸ 14 ἐτῶν ἄτομα. Τὴν τομὴ αὐτὴ στὰ 14 χρόνια εἶχε υἰοθετήσει ὁ Καστροφύλακας (Πίνακας Α'). Οἱ μεταγενέστεροι ὅμως ἀπογραφεῖς, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἐξῆς, μετέθεσαν τὴ διαχωριστικὴ αὐτὴ τομὴ στὸ 16ο ἔτος τῆς ἡλικίας¹. Ἦταν ἀναγκαῖο ἐπομένως νὰ ἐπιλεγῇ ἐνιαῖο κριτήριο διαχωρισμοῦ τῶν παιδιῶν ἀπὸ τοὺς ἐνήλικους, γιατί διαφορετικὰ δὲν θὰ ἦσαν συγκρίσιμα τὰ ποσοστὰ τοῦ Πίνακα Α'-1 πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ τῶν Πινάκων Β'-1, Γ'-1 καὶ Δ'-1. Προτιμήθηκε ἡ τομὴ στὸ 14^ο καὶ ὄχι στὸ 16^ο ἔτος τῆς ἡλικίας γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α'- Γύρω στὸ 14^ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους παντρεύονταν συνήθως τὰ κορίτσια καθ' ὅλη τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, γεγονός ποὺ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὰ κατατάξουμε αὐτομάτως στὴν ομάδα τῶν ἐνηλίκων γυναικῶν².

β'- Κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ 14^ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους — ἂν ὄχι νωρίτερα — ἄρχιζαν τὰ ἀγόρια νὰ πληρώνουν τὸ χαράτσι³ ἢ θεωροῦνταν ὑποχρεωμένα νὰ παρέχουν ἄλλες ὑπηρεσίες στὶς δημόσιες — βενετικὲς ἢ τουρκικὲς — ἀρχές (ἀγγραφεῖς, στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κλπ.)⁴.

1. Ἡ τομὴ στὸ 16ο ἔτος τῆς ἡλικίας ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἀπογραφὴ τῶν κοινοτήτων τῆς Πάργας καὶ τῶν Παξῶν τὸ 1649 (βλ. Κ. Μέρτζιου, Τὸ ἐν Βενετία Κρατικὸν Ἀρχεῖον, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 15, 1940, 49).

2. Κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, ἡ ἐλάχιστη ἡλικία ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ σύναψη ἔγκυρου γάμου ἦταν τὸ 14ο ἔτος γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ τὸ 12ο γιὰ τὰ κορίτσια. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐγενε δεκτὴ ἀπὸ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο καὶ ἔσχισε καθ' ὅλη τὴν Τουρκοκρατία· βλ. π.χ. Θεοφίλου Καμπανίας *Νομικὸν* (1788), ἐκδ. Δ. Γκίνη, σ. 85. "Ὅτι καὶ στὴν πράξιν ἡ ἡλικία γάμου, ὅσον ἀφορᾷ τὰ κορίτσια, κυμαίνονταν συνήθως μεταξὺ 12 καὶ 15 ἐτῶν μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς· βλ. Γ. Θανάτση, *Ἀρραβῶνες καὶ γάμοι μικρῆς ἡλικίας*, Ἀθήνα 1983, ἰδίως σσ. 13-33.

3. Σχετικὲς μαρτυρίες στοῦ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939, σ. 55 σημ. 2, Σπ. Ἀσδραχᾶ, *Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία (ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ.)*, Ἀθήνα 1982, σσ. 174-75, 178, 182, καὶ Θανάτση, ὁ.π., σσ. 94-95.

4. Βλ. π.χ. Ἀγαθόγγελο *Ξηρουχάκη*, *Ἡ βενετοκρατουμένη Ἀνατολή. Κρήτη καὶ Ἐπτανήσος*, Ἀθήνα 1934, σσ. 67 καὶ 69 (ὑποχρέωση ἀγγραφείας) καὶ Β. Σφυρόερα, *Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου*, Ἀθήνα 1966, σσ. 31-32 (ὑποχρέωση εἰσφορᾶς ὑπὲρ τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου) καὶ σσ. 81-82 (ναυτολογία ἀπὸ 15 ἐτῶν καὶ ἄνω).

Ἐπρεπε ἐπομένως, κατὰ τή μεταφορὰ τῶν δεδομένων τῶν πηγῶν τοῦ 17ου - 19ου αἰ. στούς ἀντίστοιχους Πίνακες Β', Γ' καί Δ', νά ἀφαιρεθῆ πρώτα, ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀγοριῶν καί τῶν κοριτσιῶν ηλικίας μέχρι 16 ἐτῶν, τὸ μέρος ποῦ ἀναλογοῦσε στίς ηλικίες τῶν 14-16 ἐτῶν καί κατόπιν νά προστεθῆ ἀντιστοίχως στήν ομάδα τῶν ἀνδρῶν καί τῶν γυναικῶν. Ἐπολογίστηκε ὅτι τὰ άτομα—καί τῶν δύο φύλων—ἡλικίας 14-16 ἐτῶν ἀντιστοιχοῦν περίπου στό 10% τῆς ομάδας τῶν ἀτόμων ηλικίας μέχρι 16 ἐτῶν. Ἐπομένως, ὅλοι οἱ ἀριθμοί τῶν πηγῶν τοῦ 17ου - 19ου αἰ. (Πίνακες Β'-Δ') ποῦ ἀναφέρονται στόν παιδικό πληθυσμό (ἀγοριῶν καί κοριτσιῶν μέχρι 16 ἐτῶν) μειώθηκαν κατὰ 10% καί ἀντιστοίχως αὐξήθηκαν κατὰ 10% οἱ ἀριθμοί ποῦ ἀναφέρονται στόν ἐνήλικο καί «ἐνεργό» ἀνδρικό καί γυναικεῖο πληθυσμό. Ἔτσι, σέ ὅλους τοὺς πίνακες, ὡς παιδιά (ἀγόρια καί κορίτσια) ἐμφανίζονται τὰ ἕως 14 ἐτῶν άτομα καί συνεπῶς ὡς ἐνήλικοι (ἄνδρες καί γυναῖκες) τὰ πάνω ἀπό 14 ἐτῶν.

3. Τὰ συναγόμενα ἀπό τίς πηγές δεδομένα ἐκτίθενται ἀναλυτικά στούς Πίνακες Α', Β', Γ' καί Δ' σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς καί στούς παρεμβαλλόμενους Πίνακες Α'-1, Β'-1, Γ'-1 καί Δ'-1 σέ ποσοστά ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ (100=ὁ συνολικός πληθυσμός κάθε δείγματος). Ὅπως παρατηρεῖ κανεῖς, μόνο στόν Πίνακα Α' τὰ γενικά σύνολα τῶν ἐπὶ μέρους στηλῶν (καί οἱ ἀντίστοιχοι ποσοστιαῖοι μέσοι ὄροι τοῦ Πίνακα Α'-1) προκύπτουν ἀπό ἴσο ἀριθμὸ δείγμάτων καί ἀπό τίς ἴδιες πάντοτε πληθυσμιακές ομάδες. Δὲν συμβαίνει ὁμοίως τὸ ἴδιο στούς τρεῖς ἄλλους Πίνακες (Β', Γ', Δ' καί ἀντιστοίχως Β'-1, Γ'-1 καί Δ'-1). Ἔτσι π.χ. στόν Πίνακα Β' τὸ σύνολο τῶν ἀγοριῶν (στήλη β') προκύπτει ἀπὸ τρία πληθυσμιακά δείγματα, τὸ σύνολο τῶν κοριτσιῶν (στήλη γ') ἀπὸ ἓνα, καί τὸ σύνολο τῶν παιδιῶν (στήλη δ') ἀπὸ τρία δείγματα ἀλλ' ὄχι ἀκριβῶς τὰ ἴδια μὲ ἐκεῖνα τῆς στήλης τῶν ἀγοριῶν. Συνεπῶς, ἐνῶ τὸ ἄθροισμα τῶν στηλῶν β' (ἀγόρια) + γ' (κορίτσια) ἔπρεπε θεωρητικὰ νά ἰσοῦται (σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς καί σέ ποσοστά) μὲ ὅ,τι μᾶς δίνει ἡ στήλη δ' (σύνολο παιδιῶν), στήν πραγματικότητα δὲν συμβαίνει πάντοτε αὐτό, ἀκριβῶς γιατί τὰ ἐπὶ μέρους σύνολα τῶν τριῶν αὐτῶν στηλῶν προκύπτουν ἀπὸ ἐν μέρει διαφορετικές καί ἀριθμητικὰ ἄνισες πληθυσμιακές ομάδες. Ἡ ἴδια ἀσυμφωνία, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, παρατηρεῖται συχνά καί στούς Πίνακες ποσοστῶν (Β'-1, Γ'-1, Δ'-1). Στόν Πίνακα Δ'-1 π.χ. τὸ ἄθροισμα τῶν στηλῶν δ' (σύνολο παιδιῶν) + ζ' (ἐνήλικοι ἄνδρες) + ια' (ἐνήλικες γυναῖκες) εἶναι 99,8%, ἐνῶ θεωρητικὰ ἔπρεπε νά ἦταν 100% (σύνολο πληθυσμοῦ).

Ἄς σημειωθῆ πάντως ὅτι οἱ ἀποκλίσεις αὐτές (πρὸς τὰ πάνω ἢ πρὸς τὰ κάτω) ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ ὄρθο μόνο σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦ Πίνακα Β' (καί Β'-1) ξεπερνοῦν τὴ μία ἑκατοστιαία μονάδα· στούς ἄλλους Πίνακες (Γ' καί Δ', Γ'-1 καί Δ'-1) εἶναι μικρότερες, δηλ. περιορίζονται σέ

ἀποκλίσεις χιλιοστῶν, γεγονός πού ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι τὰ δείγματα στὰ ὁποῖα στηρίζονται οἱ πίνακες εἶναι ἀρκετὰ φερέγγυα. Καί θά ἦταν μὲν δυνατὸ νὰ ἀρθοῦν— ἢ τουλάχιστον νὰ περιορισθοῦν— οἱ φαινομενικὲς αὐτὲς ἀσυμφωνίες μὲ περαιτέρω μαθηματικὴ ἐπεξεργασία τῶν συνόλων κάθε στήλης, ἀλλὰ προτιμήθηκε ἡ στατιστικὴ περιγραφή τῶν δεδομένων τῶν πηγῶν ἀπὸ τὴν ἀμφιβόλου οὐσιαστικοῦ ἀποτελέσματος ἐπεξεργασία τους.

4. "Ὅπου τὸ ἐπέτρεπαν τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, διαχωρίστηκαν καὶ δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη οἱ μὴ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ (Βενετοὶ καὶ Ἑβραῖοι κυρίως). Ἄλλὰ καὶ στίς λίγες ἐκείνες περιπτώσεις ὅπου ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς δὲν ἦταν δυνατός, οἱ ξένοι πληθυσμοὶ εἶναι τόσο μικροί, ὥστε ἐλάχιστα ἐπηρεάζουν τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς κατὰ φύλο καὶ ἡλικία κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ (βλ. Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Γ').

5. Σὲ ὀρισμένους πίνακες κρίθηκε σκόπιμο νὰ προστεθοῦν ἐνδείξεις τόσο γιὰ παλαιότερους ξένους πληθυσμούς, ὅσο καὶ γιὰ νεώτερους ἢ καὶ σύγχρονους ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Δίνεται ἔτσι ἓνα πρῶτο μέτρο συγκρίσεως, πού κάνει εὐχερέστερη τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν ἐπὶ μέρους δημογραφικῶν δεδομένων.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΥΣ ΠΙΝΑΚΕΣ

Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Α'

"Ὅλα τὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα πού ἐμφανίζονται στὸν πίνακα βασίζονται στὸ ἔργο τοῦ Πέτρου Καστροφύλακα *Libro de Informattion delle cosse pubbliche del Regno de Candia et isolle de Cerigho, Zante, Zaffalonia et Corfu...* Τόσο οἱ δημογραφικὲς, ὅσο καὶ οἱ ἄλλες πληροφορίες πού περιέχονται στὸ βιβλίο αὐτὸ συγκεντρώθηκαν μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα πού ἔκανε ὁ Καστροφύλακας τὸ 1583 (στὴν Κέρκυρα τὸ 1584) μὲ ἐπίσημη ἐντολὴ τῆς βενετικῆς γερουσίας. Καὶ μολονότι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἀκόμη ἀνεκδοτό, τὸ κύριο περιεχόμενό του εἶναι γνωστὸ χάρις στὴν ἐκτενὴ περίληψη—καὶ μερικὴ μετάφραση— πού δημοσίευσε ὁ Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης: *Ἡ βενετοκρατουμένη Ἀνατολή. Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος*, Ἀθήνα 1934. Ὁ Ξηρουχάκης βασίσθηκε στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο γνωστὰ τότε χειρόγραφα πού παραδίδουν τὸ ἔργο τοῦ Καστροφύλακα, τὸν Μαρκιανὸ ἰταλικὸ κώδικα VII, 1190, Coll. 8880, τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ὡς πρωτότυπο. Γνώριζε ὁμοίως καὶ τὸν ἄλλο κώδικα (Μαρκιανὸ ἰταλ. VI, 156, Coll. 6005), τοῦ ὁποῖου σημειώνει τὶς διαφορὲς, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κρήτης. Διορθώνει ἐπίσης ὁ Ξηρουχάκης ἀθροιστικὰ σφάλματα τοῦ χειρογράφου. Σήμερα εἶναι γνωστὸ καὶ τρίτο χειρόγραφο τοῦ Καστροφύλακα· βλ. Χρῦσας Μαλτέζου, Νέο ἀγνωστο χειρόγραφο τῆς «Περιγραφῆς τῆς Κρήτης» τοῦ

Πίνακας Α'

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε απόλυτους αριθμούς
(Απογραφή Καστροφύλακα, 1583-84)

Τόπος	α' Συνολικός πληθυσμός	Παιδιά			Άνδρες			Γυναίκες		
		β' Άγρια	γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο παιδιών	ε' 14-60 ετών	ς' 60- 14- ετών	ζ' 14- ετών	θ' 14-50 ετών	ι' 50- 14- ετών	ιβ' 14- ετών
1. Κρήτη	22846	3346		7827	270	8097	11443		11403	
χωριά	178452	42721		50963	3439	54402	97123		81329	
2. Κύθηρα	3162	688		959	93	1052	1740		1422	
πόλη	4449	989		1536	242	1778	2767		1882	
3. Ζάκυνθος	9845	1933		2881	438	3319	5252		4593	
χωριά										
4. Κεφαλονιά και Ίθάκη	25493	5778		6943	895	7838	13616		11877	
πόλη	6840	1551		1811	73	1884	3435		3405	
5. Κέρκυρα	11928	2952		3234	188	3422	6374		5554	
χωριά										
Σύνολο	262715	59958		76154	5638	81792	141750		120965	

Πίνακας Α' - 1

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε ποσοστά %
(Απογραφή Καστροφύλακα, 1583-84)

Τόπος	α' Συνολικός πληθυσμός	Παιδιά				Άνδρες				Γυναίκες			
		β' Αγόρια	γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο παιδιών	ε' 14-60 ετών	ς' 60-έτων	ζ' 14-έτων	η' άρρένων	θ' 14-50 ετών	ι' 50-έτων	ια' 14-έτων	ιβ' 14-έτων	ισ' 14-έτων
1. Κρήνη	22846	14,6			34,2	1,2	35,4	50					50
χωριά	178452	23,9			28,6	1,9	30,5	54,4					45,6
2. Κύθηρα	3162	21,8			30,3	2,9	33,2	55					45
πόλη	4149	23,8			37	5,8	42,8	66,6					33,4
3. Ζάκυνθος	9845	19,6			29,3	4,4	33,7	53,3					46,7
χωριά													
4. Κεφαλονιά και Ίθάκη	25493	22,7			27,2	3,5	30,7	53,4					46,6
πόλη	6840	22,7			26,5	1	27,5	50,2					49,8
5. Κέρκυρα	11928	24,7			27,1	1,6	28,7	53,4					46,6
χωριά													
Μέσος όρος		22,8			29	2,1	31,1	53,9					46,1

Πίνακας Β'

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε απόλυτους αριθμούς
(Περίοδος 1651-1700)

Τόπος και Χρονολογία	Παιδιά				Άνδρες				Γυναίκες				Σύνολο θηλέων
	α'	β'	γ'	δ'	ε'	ς'	ζ'	η'	θ'	ι'	ια'	ιβ'	
1. Ζάκυνθος πόλη (1651) χωριά	6302	4030			2287	125	2412	3442					2860
	44385	2097			2953	610	3563	5660					5725
2. Αργολίδα Κυνουρία πόλεις (1696) χωριά	4465			1720			1340						1405
	4328			1584			1355						1389
3. Νεόπλιο (1700)	1474	293	257	550	451	15	466	759	372	86	458		715
Σύνολο	27954	3420	257	3854	5691	750	9136	9861	372	86	3252		9300
έπι πληθυσμού		19161	4474	10267	19161	19161	27954	19161	1474	1474	10267		19161

Πίνακας Β'-1

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε ποσοστά %
(Περίοδος 1651-1700)

Τόπος και χρονολογία	Παιδιά					Άνδρες					Γυναίκες				
	α' Συνολικός πληθυσμός	β' Αγόρια	γ' Κορίτσα	δ' Σύνολο	ε' 14-60 ετών	ς' 60-14 ετών	ζ' 14-14 ετών	η' Σύνολο άφρένων	θ' 14-50 ετών	ι' 50-14 ετών	ια' 14-14 ετών	ιβ' Σύνολο θηλέων	ιγ' 14-14 ετών	ιδ' 50-14 ετών	ιε' 14-14 ετών
1. Ζάκυνθος (1651)	6302	16,3			36,3	2	38,3	54,6				45,4			
	χωριά 11385	18,4			25,9	5,4	31,3	49,7				50,3			
2. Άργολίδα	4465			38,5			30					31,5			
Κυνουρία (1696)	4328			36,6			31,3					32,1			
3. Νεώπλιο (1700)	1474	19,9	17,5	37,4	30,6	1	31,6	51,5	25,2	5,8	31	48,5			
Μέσος όρος		17,8	17,5	37,5	29,7	3,9	32,7	51,5	25,2	5,8	31,7	48,5			

Πίνακας Γ'

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε απόλυτους αριθμούς
(Βενετική απογραφή 1760)

Τόπος	α' Σύνολικὸς πληθυσμὸς	β' Ἀγόρια	Παιδικὰ			Ἀνδρες			Γυναίκες			ιβ' Σύνολο θηλέων
			γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο	ε' 14-60	ς' 60-	ζ' 14-	η' Σύνολο ἀρρένων	θ' 14-50	ι' 50-	ια' 14-	
πόλη	7021	1030	1218	2248	2462	263	2725	3755	2048	3266		
1. Κέρκυρα	7081	1273	1256	2529	2426	155	2581	3654	1971	3227		
χωριά	28990	5466	5398	10864	9031	1257	10288	15754	7838	13236		
2. Πάξοι	2307	604	297	901	880	60	940	1544	466	763		
3. Λευκάδα	11702	2012	2292	4304	3975	367	4342	6354	3056	5348		
4. Κεφαλονιά	6285	1237			1953	256	2209	3446		2839		
Popolari	12119	2654			3110	456	3566	6220		5899		
πόλη	12641	1486	1454	2940	4757	285	5042	6528	4659	6113		
5. Ζάκυνθος	12465	2106	1708	3814	4585	458	4993	7099	3658	5366		
χωριά	6180	1205	1359	2564	1773	157	1930	3135	1686	3045		
6. Κύθηρα												
7. Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα	5220	1034	977	2011	1578	98	1676	2710	1533	2510		
Σύνολο	112011	20107	15959	32175	36480	3812	40292	60399	26915	51612		
ἐπί πληθυσμοῦ	112011	112011	93607	93607	112011	112011	112011	112011	93607	112011		

Πίνακας Γ' - 1

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε ποσοστά %

(Βενετική απογραφή 1760)

Τόπος	α' Συνολικός πληθυσμός	Παιδιά			Άνδρες			Γυναίκες		
		β' 'Αγόρια	γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο	ε' 14-60	ζ' 60-14	η' Σύνολο	θ' 14-50	ι' 50-14	ιβ' Σύνολο
1. Κέρκυρα	7021	44,7	47,3	32	35,1	3,7	38,8	53,5	29,2	46,5
πρόσσια	7081	18	17,7	35,7	34,3	2,2	36,5	54,5	27,8	45,5
χωριά	28990	18,9	18,6	37,5	34,2	4,3	35,5	54,4	27	45,6
2. Παξοί	2307	26,2	42,9	39,1	38,1	2,6	40,7	66,9	20,2	33,1
3. Λευκάδα	11702	17,2	19,6	36,8	34	3,1	37,1	54,3	26,1	45,7
4. Κεφαλονιά	6285	19,7		31	4,1	35,1	54,8		45,2	
Popolari	42119	21,9		25,6	3,8	29,4	51,3		48,7	
πρόλη	12644	14,8	14,5	23,3	37,6	2,3	39,9	51,7	36,8	48,3
χωριά	12465	16,9	13,7	30,6	36,4	3,7	40,1	57	29,3	43
6. Κύθηρα	6180	19,5	22	44,5	28,7	2,5	34,2	50,7	27,3	49,3
7. Πάργα, Πρέβεζα	5220	19,8	18,7	38,5	30,2	1,9	32,1	51,9	29,4	48,1
Βόνιτσα										
Μέσος όρος		17,9	17	34,4	32,6	3,4	36	53,9	28,8	46,1

Πίνακας Δ'

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε απόλυτους αριθμούς
(Περίοδος 1773-1823)

Τύπος και χρονολογία	α' Συνολικός πληθυσμός	β' 'Αγόρια	Παιδιά		"Ανδρες			Γυναίκες			
			γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο	ε' έτων 14-60	ς' έτων 60-	ζ' έτων 14-	η' Σύνολο ἀφρένων	θ' έτων 14-50	ι' έτων 50-	ιβ' Σύνολο θηλέων
1. Πάπιμος (1773)	1962	404					404	808			1154
2. Παξοί (1781)	7839	4227	2124	3851	2050	289	2339	3566			2149
3. 'Ιθάκη (1816)	8087	1553	1417	2970	2388	231	2619	4172	1947	551	2498
4. Καλαρίτες (1820)	2884	780	626	1406			654	1434			824
5. Κεφαλονιά (1823) χωριά	9239 40858	1768 8985	1445 6736	3213 15721	2710 10965	319 1446	3029 12411	4797 21396	2412 9615	585 3111	2997 12726
Σύνολο ἐπὶ πληθυσμοῦ	70869	44717	12348	26661	18113	2285	21456	36173	13974	4247	21194
	70869		68907	68907	66023	70869	70869	70869	58184	58184	68907
											70869

Πίνακας Δ'-1

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΑΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ
Σε ποσοστά %
(Περίοδος 1773-1823)

Τύπος και χρονολογία	α' Συνολικός πληθυσμός	Παιδιά			Άνδρες				Γυναίκες				
		β' Άγόρια	γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο	ε' 14-60 έτων	ς' 60- 14-	ζ' 14- έτων	η' Σύνολο ἀρρένων	θ' 14-50 έτων	ι' 50- 14-	ια' 14- έτων	ιβ' 14- έτων	ιβ' Σύνολο θηλέων
1. Πάτριος (1773)	1962	20,6					20,6	41,2					58,8
2. Παξοί (1781)	7839	15,7	27	42,7	26,2	3,7	29,9	45,6				27,4	54,4
3. Ίθάκη (1816)	8087	19,2	17,5	36,7	29,5	2,9	32,4	51,6	24,1	6,8		30,9	48,4
4. Καλαρίτες (1820)	2884	27	24,7	48,7			22,7	49,7				28,6	50,3
5. Κεφαλονιά πόλεις	9239	19,1	15,6	34,7	29,3	3,5	32,8	51,9	26,1	6,4		32,5	48,1
(1823) Χωριά	40858	22	16,5	38,5	26,8	3,5	30,3	52,3	23,6	7,6		34,2	47,7
Μέσος όρος		20,8	17,9	38,7	27,4	3,5	30,3	51	24	7,3		30,8	49

Πίνακας Ε΄

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σέ ποσοστά %
(Συνοπτικός πίνακας)

Τόπος καί Χρονολογία	α΄ Συνολικός πληθυσμός	Παιδιά				Άνδρες				Γυναίκες			
		β΄ Άρσεν	γ΄ Κορίτσια	δ΄ Σύνολο	ε΄ 14-60	ς΄ 60- έτων	ζ΄ έτων 14- έτων	η΄ Σύνολο άρρένων	θ΄ έτων 14-50	ι΄ έτων 50- 14-	ια΄ έτων 14- 14-	ιβ΄ Σύνολο θγλέων	
Πίνακας Α΄ (1583)	22,8				29	2,1	31,1	53,9				46,1	
Πίνακας Β΄ (1651-1700)	17,8	17,5	37,5	29,7	3,9	32,7	54,5	25,2	5,8	31,7	48,5		
Πίνακας Γ΄ (1760)	17,9	17	34,4	32,6	3,4	36	53,9			28,8	46,1		
Πίνακας Δ΄ (1773-1823)	20,8	17,9	38,7	27,4	3,5	30,3	51	2,4	7,3	30,8	49		
Γαλλία (1776)	25.612.000	16,6	32,9	29,5	3,5	33	49,6	26,1	8	34,1	50,4		
Ελλάδα (1879)	4.653.310	19,2	47,5	36,7	29,8	2,7	32,5	51,7	25,6	5,2	30,8		
Ελλάδα (1978)	9.359.960	12,1	44,3	23,4	29	7,9	36,9	49	24,3	15,4	39,7		

Πίνακας ΣΤ'

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΑΘΗΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Σε ποσοστά %
(Περίοδος 1676-1700)

Τόπος και χρονολογία	"Αρρενες										Θήλειες			
	α'	β'	γ'	δ'	ε'	ς'	ζ'	η'	θ'	ι'	ια'	ιβ'	ιγ'	ιδ'
	Πληθυσμός 0-14	έτων 14-30	έτων 30-40	έτων 40-50	έτων 50-60	έτων 60-69	έτων 70-79	έτων 80-89	έτων 90-99	έτων 100-109	έτων 110-119	έτων 120-129	έτων 130-139	έτων 140-149
1. Ναύπλιο (1700)	1474	19,9	14	7,3	6,4	2,9	1	51,5	17,5	13,8	7,1	4,3	5,8	48,5
2. Μπέλεσι και Μικρό Λέλουκα (1700)	125	14	14	6	7	2	9	52	18	13	6	6	5	48
3. Μανιάτες έποικοι στην Γαλιία (1676-90)	210	19,5	14,8	5,7	6,2	1,4	1,9	49,5	12,4	19,1	9,5	4,3	5,2	50,5
4. Γαλιία (1776)	25.612.000	16,6	13,3	6,5	5,6	4,1	3,5	49,6	16,3	13,4	6,8	5,9	8	50,4
5. Ελλάδα (1879)	1.653.310	19,2	13,9	7,3	5,8	2,8	2,7	51,7	17,5	14,6	6,8	4,2	5,2	48,3
6. Ελλάδα (1978)	9.359.960	12,1	10,8	6,1	6,8	5,3	7,9	49	11,3	10,5	6,5	7,3	15,4	51

Πίνακας Ζ'

ΑΝΔΡΕΣ 14-60 ΕΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Τόπος καί χρονολογία	Συνολικός πληθυσμός	"Ανδρες 14-60 ετών		
		Σέ απόλυτους άριθμούς	Σέ ποσοστά %	
1. Κέρκυρα (1499)	πόλη	14.735	3.925	26,6
	χωριά	21.340	4.938	23,1
2. Ναύπλιο (1525)		8.249	2.761	33,5
3. Ζάκυνθος (1527)	πόλη	6.072	1.632	26,9
	χωριά	10.979	2.804	25,5
4. Κέρκυρα (1534)	πόλη	14.246	4.032	28,3
5. Κρήτη (1583)	πόλεις	22.846	7.827	34,2
	χωριά	178.452	50.963	28,6
6. Κρήτη (1589)	πόλεις	29.154	9.800	33,6
	χωριά	178.100	39.500	22,2
Σύνολο		484.173	128.182	26,5
α'- Μόνο στίς πόλεις		95.302	29.977	31,5
β'- Μόνο στά χωριά		388.871	98.205	25,3

Πίνακας Η'

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΡΟΣ ΘΗΛΕΙΣ

	"Αρρενες	Θήλειες	"Αρρενες επί 100 θηλέων
1. Πίνακας Α' (1583)			
- πόλεις	17.645	16.190	109
- χωριά	124.105	104.775	118
Σύνολο	141.750	120.965	117
2. Πίνακας Β' (1651-1700)			
- πόλεις	4.201	3.575	118
- χωριά	5.660	5.725	99
Σύνολο	9.861	9.300	106
3. Πελοπόννησος (1700)	93.888	82.956	113
4. Πίνακας Γ' (1760)			
- πόλεις	10.283	9.379	110
- χωριά	50.116	42.233	119
Σύνολο	60.399	51.612	117
5. Πίνακας Δ' (1773-1823)			
- πόλεις	4.797	4.442	108
- χωριά	31.376	30.254	104
Σύνολο	36.173	34.696	104
6. Γαλλία (1776)	12.705.000	12.907.000	98
7. Ελλάδα (1840)	422.826	407.449	104
8. Ελλάδα (1879)	854.802	798.508	107
9. Βουλγαρία (1881)	1.028.000	980.000	105
10. Ελλάδα (1978)	4.585.894	4.774.066	96

Πίνακας Θ'
 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΕ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ
 Σε ποσοστά %
 (Συνοπτικός πίνακας)

Τόπος και Χρονολογία	α' Συνολικός πληθυσμός	β' 'Αγόρια	Παιδιά		'Ανδρες				Γυναίκες				
			γ' Κορίτσια	δ' Σύνολο	ε' 14-60	ς' 60-	ζ' 14-	η' Σύνολο άρρένων	θ' 14-50	ι' 50-	ια' 14-	ιβ' 14- θηλέων	
Πίνακας Α' (1583)		17,4			33	1,7	34,7	52,1					47,9
	χωριά	23,6			28,4	2,2	30,6	54,2					45,8
Πίνακας Β' (1651-1700)		17	17,4	38,2	35,2	1,8	34,5	54	25,2	5,8	31,4		46
	χωριά	18,4		36,6	25,9	5,3	31,3	49,7			32,1		50,3
Πίνακας Γ' (1760)		12,8	13,6	26,4	36,7	2,8	39,5	52,3			34,1		47,7
	χωριά	19	18	36,5	31,7	3,5	35,2	54,3			27,3		45,7
Πίνακας Δ' (1773-1823)		19,4	15,6	34,7	29,3	3,5	32,8	51,9	26,1	6,4	32,5		48,1
	χωριά	21	18,3	39,3	27,4	3,5	29,9	50,9	23,6	7,5	30,5		49,1
Μέσος όρος		16,3	14,4	30,6	33,8	2,3	35,7	52,4	26	6,3	33,2		47,6
	χωριά	22	18,1	37,7	28,9	2,8	31,6	53,6	23,6	7,5	28,8		46,4

Π ί ν α κ α ς Ι'

ΔΕΙΚΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΟΥ ΠΑΗΘΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΓΗΡΑΝΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΗΘΙΣΜΟΥ

Τύπος και Χρονολογία	α' 'Αγόρια 0-14 ετών	β' Γέροντες 60- ετών	γ' Σύνολο (α'+β')	δ' "Άνδρες 14-60 ετών	ε' Δείκτης έξαι-τιμένου πληθυσμού	ζ' Δείκτης γηράσκουσ πληθυσμού
Πίνακας Α' (1583)	πόλεις 17,4 χωριά 23,6	1,7 2,2	19,1 25,8	33 28,4	58 91	10 9
Πίνακας Β' (1651-1700)	πόλεις 17 χωριά 18,4	4,8 5,3	18,8 23,7	35,2 25,9	53 91	11 29
Πίνακας Γ' (1760)	πόλεις 12,8 χωριά 19	2,8 3,5	15,6 22,5	36,7 31,7	43 71	22 18
Πίνακας Δ' (1773-1823)	πόλεις 19,1 χωριά 21	3,5 3,5	22,6 24,5	29,3 27,1	77 90	18 17
Πίνακας Α'-Δ' (1583-1823)	πόλεις 16,3 χωριά 22	2,3 2,8	18,6 24,8	33,8 28,9	55 86	14 13
Γαλλία (1776)	16,6	3,5	20,1	29,5	68	21
Πάτρα (1879)	17,2	4,8	19	34,4	55	10
Τριφυλία (1879)	19,5	4,6	24,1	32,8	64	8
Έλλάδα (1978)	12,1	7,9	20	29	69	65

Πέτρου Καστροφύλακα (1583) καὶ τὸ πρόβλημα τῆς κριτικῆς ἐκδόσεώς της, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1974, σσ. 176-183. Ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση αὐτῆ τῆς Χρύσας Μαλτέζου συνάγεται ὅτι καὶ τὰ τρία χειρόγραφα εἶναι ἀντίγραφα καὶ ὅτι ἔχουν μεταξὺ τους διαφορές. Ἐπομένως, μέχρις ὅτου ἐκδοθῆ κριτικά τὸ ἔργο τοῦ Καστροφύλακα, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποφανθῆ γιὰ τὸ ποῦ ἀπὸ τὰ τρία χειρόγραφα εἶναι πλησιέστερα στὸ πρωτότυπο, εἰδικὰ μάλιστα στὰ κεφάλαια ἐκεῖνα ποῦ ἀφοροῦν τὸν πληθυσμὸ τῶν βενετοκρατουμένων νησιῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Οἱ ἀριθμοὶ ποῦ σημειώνονται στὸν Πίνακα Α' βασίζονται στὸ πρῶτο (καὶ ἓν μῆρει καὶ στὸ δεύτερο) ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποῦ μνημονεύθηκαν παραπάνω, ὅπως τὰ παρουσίασε ὁ Ξηρουχάκης. Οἱ ἀναφερόμενες στὸν πληθυσμὸ ἀριθμητικὲς διαφορὲς τῶν δύο αὐτῶν χειρογράφων εἶναι ἀσήμαντες καὶ ἐλάχιστα ἐπηρεάζουν τὴν ποσοστιαία κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλο καὶ ἡλικίες, πράγμα ποῦ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ.

Ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ πρώτου κώδικα (Μαρκιανοῦ ἰταλ. VII, 1190, Coll. 8880), ποῦ βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐρμάννου Λούντζη, δημοσίευσε τοὺς ἀναφερόμενους στὸν πληθυσμὸ τῶν Ἑπτανήσων στατιστικoὺς πίνακες ὁ Ντίλος Κονόμος, *Ἱστορικὲς σελίδες καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, 1571-1821*, Ἀθήνα 1971, σσ. 29-33. Οἱ ἀριθμοὶ συμπίπτουν γενικὰ μὲ ἐκείνους τοῦ Ξηρουχάκη. Ὅπου ὑπάρχουν διαφορὲς εἶναι στατιστικὰ ἀσήμαντες, πλὴν μιᾶς περιπτώσεως, γιὰ τὴν ὁποία βλ. παρακάτω τὰ σχόλια γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ζακύνθου.

Τὸ ἔργο τοῦ Καστροφύλακα θεωρεῖται ὡς ἡ πληρέστερη καὶ ἀκριβέστερη ἔκθεση τῆς διοικητικῆς, στρατιωτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ δημογραφικῆς καταστάσεως τῶν βενετοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα (βλ. Μαλτέζου, ὁ.π., 176-77, καὶ E. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, τόμ. 2, Aix en Provence 1974, σ. 776). Ὡστόσο δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀριθμητικὰ σφάλματα (βλ. παραπάνω) καὶ ἄλλες ἀτέλειες, ἀπὸ τίς ὁποῖες σημειώνονται οἱ σημαντικότερες:

α' - Μεγάλο τμῆμα τῆς περιοχῆς Λασηθίου δὲν ἐμφανίζεται στοὺς πίνακες πληθυσμοῦ.

β' - Ἐνῶ συνήθως σημειώνεται χωριστὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν παπάδων κάθε διοικητικοῦ διαμερισματος, γιὰ τὴν περιοχὴ Ρεθύμνου, καθὼς καὶ γιὰ τὰ Κύθηρα, τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κέρκυρα, δὲν δίνεται σχετικὸς ἀριθμὸς. Ὑποθέτω ὅτι οἱ παπάδες τῶν περιοχῶν αὐτῶν συνυπολογίστηκαν στοὺς ἀριθμοὺς τοῦ λοιποῦ πληθυσμοῦ. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔγινε καὶ γιὰ τοὺς καλογέρους καὶ τίς καλόγριες (ποῦ σὲ μεταγενέστερες ἀπογραφὲς σημειώνονται συνήθως χωριστά).

γ' - Οἱ εὐγενεῖς, Βενετοὶ καὶ Κρητικοί, σὲ ὀρισμένα διοικητικὰ διαμερίσματα ἀπογράφονται χωριστά, ἐνῶ σὲ ἄλλα μαζί μὲ τὸν λοιπὸ πληθυσμὸ.

δ' - Στην αναλυτική κατά ένορίες απογραφή του πληθυσμού των πόλεων Ζακύνθου και Κερκύρας όρισμένοι αριθμοί, που αναφέρονται κυρίως στον γυναικείο πληθυσμό, φαίνονται σχηματικοί (π.χ. 50, 100, 150), ενώ για μερικές ένορίες δέν αναγράφεται αριθμός παιδιών και γερόντων.

ε' - Στην παράγραφο για την Κεφαλονιά τὰ χωριά απογράφονται χωρίς τάξη (γεωγραφική ή άλλη), μερικά παραλείπονται, άλλα αναγράφονται δυο φορές (βλ. Η. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τόμ. Β', 'Αθήνα 1960, σ. 662).

Παρά τις ατέλειες αυτές ή έκθεση του Καστροφύλακα παραμένει μοναδική, μολονότι—τουλάχιστον για την Κρήτη—είναι γνωστές δύο ακόμη παρόμοιες αναλυτικές απογραφές του πληθυσμού (κατά φύλο και ομάδες ηλικιών): ή απογραφή του 1593/94 και ή λεγομένη απογραφή του Τρίναν του 1644 (βλ. Σ. Σπανάκη, *Στατιστικές ειδήσεις περι Κρήτης του τέλους του 16ου αι.*, *Κρητικά Χρονικά* 12, 1958, 333-34, και Μ. Ι. Μανούσακα, 'Η παρά Τρίναν απογραφή τής Κρήτης (1644)...', *Κρητικά Χρονικά* 3, 1949, 35-59). Καμία από τις δύο όμως δέν μπορεί να ληφθῆ ύπόψη έδω. 'Η πρώτη, γιατί έγινε εύθως μετά την έξαιρετικά θανατηφόρο επιδημία πανούκλας που έπληξε την Κρήτη το 1592-93 και άνέτρεψε έπομένως τή δημογραφική ίσοροπία του πληθυσμού· ή δεύτερη, γιατί δέν απογράφονται τὰ κάτω των οκτώ έτών άτομα.

1. Κ ρ ή τ η, πόλεις και χωριά· Ήρουχάκης, ό.π., 49-55. 'Ως πόλεις έννοούνται ο Χάνδακας (16.711 κάτοικοι, από τους όποιους 13.625 'Έλληνες), τὸ Ρέθυμνο (5.202 κάτοικοι, από τους όποιους 3.640 'Έλληνες) και τὰ Χανιά (6.500 κάτοικοι, από τους όποιους 5.481 'Έλληνες). Πρέπει όμως να διευκρινισθῆ ότι:

α' - Στο διαμέρισμα του Χάνδακα (μαζί με την πόλη) αναγράφονται χωριστά 437 ορθόδοξοι παπάδες. 'Επειδή ο συνολικός ορθόδοξος πληθυσμός του διαμερίσματος ήταν 80.106 άτομα, έπεται ότι άντιστοιχοῦσε ένας παπάς σε κάθε 183 άτομα. 'Επομένως αναλογοῦσαν 75 παπάδες στην πόλη του Χάνδακα και 362 στα χωριά του διαμερίσματος. Στο διαμέρισμα Σητείας απογράφονται χωριστά 166 παπάδες και στο διαμέρισμα Χανίων 265, από τους όποιους οι 25, όπως ρητὰ δηλώνεται, στην πόλη. "Ωστε στον έλληνικό πληθυσμό των πόλεων πρέπει να προστεθοῦν $75+25=100$ άτομα, ήτοι $13.625+3.640+5.481+100=22.846$. Οι λοιποὶ 768 παπάδες προστέθηκαν στον πληθυσμό των χωριών.

β' - Σε όλες τις περιπτώσεις οι παπάδες συνυπολογίστηκαν στή στήλη «'Ανδρες 14-60 έτών», μολονότι ένα μικρό ποσοστό από τους παπάδες αυτούς θά είχαν ηλικία μεγαλύτερη των 60 έτών, ποσοστό όμως που είναι άδύνατο να προσδιορισθῆ αριθμητικά.

γ' - Ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης τῶν Χανίων ἀφαιρέθηκαν οἱ Βενετοὶ εὐγενεῖς (Nobili Veneti), κατὰ κανόνα καθολικοί. Ἀντίθετα συνυπολογίστηκαν στὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης οἱ Κρητικοὶ εὐγενεῖς (Nobili Cretensi), κατὰ κανόνα ὀρθόδοξοι καὶ σχεδὸν ἐντελῶς ἐξελληνισμένοι. Δὲν ἦταν δυνατὸ ὅμως νὰ γίνει τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς Κρητικοὺς εὐγενεῖς τῶν ἄλλων πόλεων, εἴτε διότι δὲν ἀπογράφονται (περίπτωση Χάνδακα), εἴτε διότι ἀπογράφονται μόνο τὰ ἄρρενα μέλη τῶν εὐγενῶν αὐτῶν οἰκογενειῶν (περίπτωση Ρεθύμνου).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ χωριὰ τῆς Κρήτης, ὁ Καστροφύλακας ἀπαριθμεῖ συνολικὰ 1070, στὰ ὁποῖα ὅμως πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ χωριὰ τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ Λασηθίου ποῦ — παραδόξως — δὲν ἀπογράφεται. Τὸν πληθυσμὸ τῶν χωριῶν ὁ Ἐηρουχάκης παρουσιάζει ἄλλοτε κατὰ διοικητικὰ διαμερίσματα, ἄλλοτε κατὰ καστελλανίες, ἄλλοτε μαζὶ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν πόλεων καὶ ἄλλοτε χωριστά. Ἀθροίζοντας τὰ σχετικὰ δεδομένα (καὶ ἀφαιρώντας τοὺς μὴ ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς καὶ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν πόλεων) προκύπτουν οἱ ἐξῆς ἀριθμοὶ κατὰ διοικητικὸ διαμέρισμα:

Χάνδακας: 66.406 (18.561 ἄνδρες + 362 παπᾶδες + 16.039 ἀγόρια + 1469 γέροι + 29.975 θήλεις).

Σητεία, Ἱεράπετρα καὶ τμήμα Λασηθίου: 23.118 (5.903 ἄνδρες + 166 παπᾶδες + 5.696 ἀγόρια + 274 γέροι + 11.079 θήλεις).

Ρέθυμνο: 45.646 (14.066 ἄνδρες + 10.271 ἀγόρια + 858 γέροι + 20.451 θήλεις).

Χανιά: 43.282 (11.665 ἄνδρες + 240 παπᾶδες + 10.715 ἀγόρια + 838 γέροι + 19.824 θήλεις).

Συνολικὸς ἐλληνικὸς πληθυσμὸς χωριῶν: 178.452

Συνολικὸς ἐλληνικὸς πληθυσμὸς πόλεων: 22.846

Συνολικὸς ἐλληνικὸς πληθυσμὸς Κρήτης: 201.298

2. Κ Ὑ Θ Η ρ α: Ἐηρουχάκης, ὁ.π., 175· βλ. καὶ Κονόμο, ὁ.π., 32-33. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἀπογραφέα σὲ τρεῖς ομάδες: τοῦ κάστρου, τῆς πόλης (borgo) καὶ τῶν 14 χωριῶν.

3. Ζ Ἀ Κ υ ν θ ο ς: Ἐηρουχάκης, ὁ.π., 187· βλ. καὶ Κονόμο, ὁ.π., 29-32. Στὴν ἐνδειξὴ «πόλη» περιλαμβάνεται καὶ ὁ πληθυσμὸς τοῦ Κάστρου (castello e borgo della marina). Χωριὰ ἀπογράφονται 47. Ὁ Κονόμος δημοσιεύει ἀναλυτικότερα τὴν ἀπογραφή: τῆς πόλης καὶ τοῦ Κάστρου κατὰ ἐνορίες, τῆς ὑπαίθρου κατὰ χωριὰ. Φαίνεται ὅμως ὅτι στὴ στήλη ὅπου ἀναγράφονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν γυναικῶν τῶν χωριῶν ἔγιναν λάθη (ἀντιγραφικὰ τοῦ Λούντζη ἢ τυπογραφικὰ τῆς δημοσιεύσεως), γιὰτὶ ἐνῶ στὸν συγκεντρωτικὸ πίνακα τοῦ πληθυσμοῦ (καὶ στὴ δημοσίευση Ἐηρουχάκη καὶ στοῦ Κονόμου) ἀνα-

γράφεται αριθμός θηλέων τῶν χωριῶν 4.593, ἀπὸ τὴν ἄθροιση προκύπτει ὁ ἀριθμὸς 4.826. (Τὸ λάθος πιθανότατα ὀφείλεται σὲ διττογραφία τῶν ἀριθμῶν θηλέων τῶν συνεχομένων στὴν ἀναγραφή χωριῶν Γαϊτάνι, Λούχα, Μαχαιράδο, Καλιπάδο, ἔναντι τῶν ὁποίων σημειώνονται ἀντιστοίχως οἱ ἀριθμοί: 137, 98, 137, 98).

Κάποια ἀνωμαλία ὑπάρχει καὶ στὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης· προφανῶς μεγάλη «ἀπόκρυψη θηλέων». Γιατὶ τὸ ποσοστὸ 33,3% τῶν θηλέων ἔναντι 66,7% τῶν ἀρρένων εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο. Ἄλλωστε, στὴν ἀναλυτικὴ ἀπογραφή τῶν κατοίκων τῆς πόλης κατὰ ἐνορίες ὁ ἀριθμὸς τῶν θηλέων φαίνεται συχνὰ σχηματικὸς: 100, 80, 50, 30 κλπ.

4. Κεφαλονιά· Ἐηρουχάκης, ὁ.π., 197, καὶ Κονόμος, ὁ.π., 32, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν γυναικῶν τοῦ κάστρου καὶ τῆς «πόλης» (Fortezza e Borgo) πρέπει νὰ διορθωθῆ ἀπὸ 145 σὲ 403, ὅπως φαίνεται στὴν ἀναλυτικὴ (κατὰ οἰκισμοὺς) δημοσίευση τῆς ἀπογραφῆς ἀπὸ τὸν Η. Τσιτσέλης, ὁ.π., 664. Μετὰ τὴ διόρθωση αὐτὴ οἱ συνολικοὶ ἀριθμοὶ τῶν πινάκων ποὺ δημοσιεύουν ὁ Ἐηρουχάκης καὶ ὁ Κονόμος συμφωνοῦν: Συνολικὸς ἑλληνικὸς πληθυσμὸς (25.273 + 220 παπάδες) = 25.493. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ περιλαμβάνεται, φαίνεται, καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰθάκης, ποὺ ἀνέκαθεν ἀνῆκε διοικητικὰ στὴν Κεφαλονιά. Ὁ Τσιτσέλης, ὁ.π., 662-672, περιορίζεται στὴ δημοσίευση τοῦ στατιστικοῦ πίνακα ποὺ ἀφορᾷ μόνο τὴν Κεφαλονιά: σύνολο (κατὰ δική μου ἄθροιση) 23.917 (ἦτοι 6.286 ἄνδρες + 220 παπάδες + 5.376 ἀγόρια + 841 γέροι + 11.194 θῆλεις). Ὡστε, ἂν ἀφαιρεθῆ ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὸν μικτὸ πληθυσμὸ ποὺ ἐμφανίζεται στὸν Πίνακα Α', προκύπτει ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰθάκης: 1576 ἄτομα.

5. Κέρκυρα· Ἐηρουχάκης, ὁ.π., 222-23, καὶ Κονόμος, ὁ.π., 32. Οἱ ἀριθμοὶ συμφωνοῦν καὶ στίς δύο δημοσιεύσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἄνδρες τῆς πόλης: 1920 κατὰ Κονόμο, 2018 (μαζὶ μὲ τοὺς ξένους) κατὰ Ἐηρουχάκη. Χωριὰ ἀπογράφονται 75. Παραδόξως δὲν ἀπογράφονται οἱ Ἑβραῖοι. Οὔτε παπάδες μνημονεύονται ἰδιαιτέρως.

Ἐπίμνημα στὸν Πίνακα Β'

Ὁ Πίνακας αὐτὸς εἶναι ἀσθενέστερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους τρεῖς, ὄχι τόσο γιατί ἡ ἀριθμητικὴ του βάση εἶναι ἡ μικρότερη οὔτε ἴσως γιατί τὰ πληθυσμιακὰ δείγματα ποὺ περιλαμβάνει εἶναι τὰ λιγότερα, ὅσο γιατί ἐμφανίζει πολλὰ κενὰ στίς ἐπὶ μέρους πληθυσμιακὲς ομάδες.

1. Ζάκυνθος· Κ. Μέρτζιου, *Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*, Ἰωάννινα 1960, σσ. 57-58.

2. Ἀργολίδα - Κυνουρία. Τὰ ἀναγραφόμενα δημογραφικά στοιχεία συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὰ ἔγγραφα πού δημοσίευσε ὁ Κ. Ντόκος, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 20 (1972) 43-168, ἰδιαιτέρως στὶς σσ. 43-91. Μὲ τὴν ἔνδειξη «πόλεις» ἔννοοῦνται: ὀκτὼ ἑνορίες τῆς Τριπολιτσᾶς (957 ἄτομα), τρεῖς ἑνορίες τοῦ Ἄργους (663 ἄτομα), καὶ οἱ κωμοπόλεις: Ἄγ. Ἰωάννης τῆς Τσακωνιάς (403 ἄτομα), Πετροκάστρι (734 ἄτομα), Ἄγ. Πέτρος (670 ἄτομα) καὶ Καστρί (372 ἄτομα) τῆς Κυνουρίας καὶ τὸ Κρανίδι (666 ἄτομα) τῆς Ἀργολίδας. Ὑπὸ τὴν ἔνδειξη «χωριά» ἑνοποιοῦνται τὰ ἐπὶ μέρους δημογραφικά στοιχεία 47 χωριῶν, τῆς Ἀργολίδας κυρίως. Οἱ δημογραφικὲς πληροφορίες συγκεντρώθηκαν καὶ διαβιβάστηκαν στὶς βενετικὲς ἀρχές ἀπὸ τοὺς ἐφημερίους τῶν χωριῶν καὶ τῶν «ἀστικῶν» ἑνοριῶν, οἱ ὁποῖοι διακρίνουν τὸν πληθυσμὸ σὲ τρεῖς ομάδες: α' - («Ἄνδρες ἐντόπιοι παντρεμένοι καὶ ἀνύπαντροι»), β' - («Γυναῖκες τοὺς παντρεμένες καὶ ἀνύπαντρες»), γ' - («Παιδιά τοὺς ἀρσενικά καὶ θηλυκά»). Ὑποθέτω ὅτι, χονδρικὰ τουλάχιστον, ἀκολουθοῦν τὴν κατὰ ἡλικίας διαίρεση πού εἶχαν υἱοθετήσει οἱ βενετικὲς ἀρχές. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μετέφερα ἕνα 10% ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν (γιὰ τὶς ἡλικίες ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν 14-16 ἐτῶν) στὶς ομάδες ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (ἀνὰ 5%, ἀφοῦ τόσο στὶς πόλεις, ὅσο καὶ στὰ χωριά, οἱ δύο αὐτὲς ομάδες ἐμφανίζονται σχεδὸν ἰσοδύναμες ἀριθμητικὰ). Γιὰ τοὺς λόγους πού ἐξηγήθηκαν ἤδη δὲν λαμβάνονται ὑπόψη οἱ ἐγκατεστημένοι στὰ χωριά καὶ τὶς πόλεις πρόσφυγες (Ἀθηναῖοι, Εὐριπιῶτες, Κρητικοὶ κ.ἄ.), πού ἀπογράφονται χωριστὰ ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ἐφημερίους ὡς «ξένοι».

3. Νάυπλιο· Κ. Ντόκου, Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν ἐνετοτορρικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, Ἀθήνα 1975, σ. 206, ὅπου δημοσιεύεται ἀναλυτικὴ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ναυπλίου τὸ 1700. Πρόκειται γιὰ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο τμήματα τῆς πολύτιμης ἀπογραφῆς τοῦ Fr. Grimani. Τὸ ἄλλο δεῖγμα τῆς ἀπογραφῆς αὐτῆς, πού ἀναφέρεται ὁμως σὲ μικρὸ πληθυσμὸ (125 ἀτόμων), δημοσίευσε ὁ Β. Παναγιωτόπουλος, Ἡ βενετικὴ ἀπογραφή τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1700, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Γ', Ἀθήνα 1976-78, σ. 215.

Ἐπόμνημα στὸν Πίνακα Γ'

Ὅλα τὰ δημογραφικά στοιχεία πού ἐμφανίζονται στὸν Πίνακα Γ' βασίζονται στὸ ἔργο *Anagrafi di tutto lo stato della serenissima Repubblica di Venezia comandata dal senato ed eseguita dal magistrato dei reputati et aggiunti sopra la provizione del danaro*, τόμ. 1ος, μὲ ἰδιαιτέρο

υπότιτλο: *Anagrafi delle Isole del Levante*, Βενετία 1768. Πρόκειται για λεπτομερέστατη απογραφή τῶν βενετικῶν κτήσεων στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ὁ πληθυσμὸς κάθε τόπου ἀπογράφεται κατὰ οἰκογένειες — διακρινόμενες σὲ κοινωνικὲς τάξεις (nobili, civili, plebee κλπ.) — καὶ κατὰ φύλο καὶ ὀμάδες ἡλικιῶν: Ἀγόρια ὡς 16 ἐτῶν (Putti sino agli anni 16), Ἄνδρες ἀπὸ 16 ὡς 60 ἐτῶν (Uomini dagli anni 16 sino alli 60), Γέροντες (Vecchi dagli anni 60 in sù), Κορίτσια (Putte) καὶ Γυναῖκες (Donne). Σὲ ἰδιαίτερες στήλες ἀπογράφονται οἱ ὀρθόδοξοι καὶ οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ (religiosi Greci ἢ Latini), διακρινόμενοι συνήθως σὲ ποικίλες ὑποκατηγορίες: papà ἢ sacerdoti, diaconi, sacromonaci, calogeri, monache (μοναχῆς) κλπ. οἱ ὀρθόδοξοι: religiosi secolari ἢ regolari οἱ καθολικοὶ.

Τὸ μειονέκτημα τῆς ἀπογραφῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι, ἐνῶ ὁ ἀπογραφέας σημειώνει γιὰ κάθε τόπο τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ ἀτόμων κάθε ἐθνικῆς ὀμάδας χωριστὰ (Ἑλλήνων, Λατίνων, Ἑβραίων, ὅπου ὑπάρχουν), κατὰ τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ σὲ φύλα καὶ ὀμάδες ἡλικιῶν μεταχειρίζεται τοὺς Ἑλλήνες καὶ τοὺς Λατίνους σὰν ἐνιαῖο πληθυσμό. Ἔτσι, οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀναγράφονται στὸν Πίνακα Γ' ἀναφέρονται σὲ μικτὸ πληθυσμὸ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων (Βενετῶν κυρίως). Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ μετριάζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν Λατίνων εἶναι μικρὸς καὶ ἐλάχιστα ἀλλοιώνει τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑπτανήσου. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν 112.011 ἀτόμων (βλ. Πίνακα, στήλη α') μόνο οἱ 1486 ἦσαν Λατίνοι (δηλ. τὸ 1,3 %) κι ἀπ' αὐτοὺς οἱ 1254 ἔμεναν στὴν Κέρκυρα.

Ἐνα δεῦτερο, μικρότερο, μειονέκτημα εἶναι ὅτι οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἀπογράφονται χωριστὰ καὶ δὲν περιλαμβάνονται ἀπὸ τὸ ἀπογραφέα στὸν κατανεμώμενο σὲ φύλα καὶ ἡλικίες πληθυσμό. Στὸν Πίνακα Γ' τοὺς προσθέτω στὴ μερίδα τῶν ἀνδρῶν 14-60 ἐτῶν, μολονότι ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἦσαν πάνω ἀπὸ 60 ἐτῶν καὶ συνεπῶς ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν στὴ μερίδα τῶν γερόντων. Οἱ καλόγριες, ὅπου ὑπάρχουν, προστέθηκαν στὴ μερίδα τῶν γυναικῶν. Οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ (130 συνολικά) δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ Πίνακα Γ'.

Τὸ πολῦτιμο αὐτὸ ἔργο ἐκδόθηκε σὲ πολὺ λίγα ἀντίτυπα, γιὰ τὸ σκοπὸς τοῦ ἦταν πρακτικὸς καὶ συγκεκριμένος: νὰ τὸ συμβουλευθῶνται οἱ ἀρμόδιες κεντρικὲς ὑπηρεσίες στὴ Βενετία καὶ οἱ κατὰ τόπους βενετικὲς διοικήσεις, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε καὶ νὰ τὸ ἐνημερώνουν κάθε πενταετία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ πίνακες μὲ τὰ ποικίλα ἀπογραφικὰ στοιχεῖα ἔχουν τὴν ἔνδειξη «Primo Quinquennio, 1766-1770», ἀκολουθοῦνται δὲ ἀπὸ ἄλλους πίνακες κενούς, ποὺ ἔχουν τὴν ἔνδειξη «Secundo Quinquennio, 1771-1775» καὶ ποὺ ἔπρεπε ἐπομένως νὰ συμπληρωθοῦν στὸ μέλλον μὲ τὰ ἀπογραφικὰ στοιχεῖα τῆς πενταετίας αὐτῆς.

Σὲ κάθε ἐπὶ μέρος διοικητικὴ περιοχὴ (Κέρκυρα, Λευκάδα, Κεφαλονιά,

Ζάκυνθο, Κύθηρα) ή απογραφή του πληθυσμού (κατανεμημένου πάντοτε σε φύλα και ηλικίες) γίνεται αναλυτικά: στην ύπαιθρο κατά χωριά και στις πόλεις κατά ένορίες. Υπάρχουν όμως και συγκεντρωτικοί πίνακες. Παραδόξως παραλείπεται η Ίθάκη, ενώ η απογραφή της Κεφαλονιάς είναι έλλιπής (δεν απογράφονται οι περιοχές Παλικής, Άσσου κ. ά.).

Πιστεύεται μέχρι τώρα ότι τα δημογραφικά και άλλα στοιχεία που δημοσιεύονται στο έργο αυτό προέρχονταν από κάποια απογραφή του 1766, αφού, όπως σημειώθηκε ήδη, οι μόνες απογραφικοί πίνακες έχουν τη χρονική ένδειξη 1766-1770, το δε έργο δημοσιεύθηκε το 1768. Φαίνεται όμως ότι το έργο βασίστηκε σε απογραφή του 1760 ή λίγο προγενέστερη. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι στο βιβλίο του «Γενικού προβλεπτή θαλάσσης» Francesco Grimani, *Relazioni storico-politiche delle Isole del Mare Jonio...* (Βενετία 1856) περιλαμβάνεται έκθεση (Relazione) του ίδιου Προβλεπτή για την Κέρκυρα, συνταγμένη το 1760, στην οποία όλοι οι αριθμοί που δίνονται για ποικίλες πληθυσμιακές ομάδες (Λατίνους, Έλληνες και Έβραίους της πόλης της Κέρκυρας, κατοίκους των προαστίων και των χωριών του νησιού, καθώς και των Παξών και της Πάργας) είναι ακριβώς ίδιοι με τους αντίστοιχους αριθμούς που δημοσιεύονται στον τόμο *Anagrafi delle Isole del Levante* του 1768.

1. Κέρκυρα· *Anagrafi*, 130-174· συγκεντρωτικοί πίνακες στις σσ. 131, 178, 277. Με την ένδειξη «πόλη» έννοούνται η πόλη της Κέρκυρας (città) και τα δύο κάστρα (fortezza vecchia και fortezza nova). Με την ένδειξη «προάστια» (borghi) απογράφονται ως ιδιαίτερη ένότητα οικισμοί γύρω από την πρωτεύουσα του νησιού. Χωριά απογράφονται 97. Ο πληθυσμός της Κέρκυρας, όπως εμφανίζεται στις *Anagrafi*¹, έχει ως εξής:

α' - Πόλη (και κάστρα): 7.021 άτομα (ήτοι: 1.144 αγόρια + 2.212 άνδρες + 263 γέροντες + 1.353 κορίτσια + 1.912 γυναίκες + 136 παπάδες και καλόγεροι + 1 μοναχή). Στο σύνολο των 7.021 ατόμων περιλαμβάνονται 1.252 Λατίνοι.

β' - Προάστια: 7.081 άτομα (ήτοι: 1.414 αγόρια + 2.226 άνδρες + 155 γέροντες + 1.396 κορίτσια + 1.752 γυναίκες + 59 παπάδες + 79 μοναχές).

1. Δηλαδή πριν από τη μεταφορά του 10% (για τις ηλικίες 14-16 ετών) από τη στήλη των αγοριών και των κοριτσιών στις στήλες των ανδρών και των γυναικών αντίστοιχως (βλ. παραπάνω την εισαγωγή) και πριν προστεθούν οι απογραφόμενοι χωριστά παπάδες και καλόγεροι στην ομάδα των ανδρών και οι καλόγριες στην ομάδα των γυναικών (βλ. άμέσως παραπάνω). Το ίδιο ισχύει και για τις αναλυτικές απογραφές του πληθυσμού των άλλων νησιών και των κομποπόλεων Πάργας, Πρέβεζας και Βόνιτσας.

γ' - Χωριά: 28.990 άτομα (ήτοι: 6.073 αγόρια + 7.851 άνδρες + 1.257 γέροντες + 5.998 κορίτσια + 7.238 γυναίκες + 573 παπάδες και καλόγεροι).

2. Παξοί: *Anagrafi*, 175-176, 178, όπου ο πληθυσμός του νησιού εμφανίζεται ως εξής: 2.307 άτομα (ήτοι: 671 αγόρια + 774 άνδρες + 60 γέροντες + 330 κορίτσια + 433 γυναίκες + 39 παπάδες και καλόγεροι). Οι αριθμοί αυτοί, όπως φαίνεται στον πίνακα Γ' - 1, μάς δίνουν ποσοστό αρρένων 66,9% και θηλέων 33,1%. Η αναλογία αυτή των δύο φύλων είναι άπιθανη. Προφανώς έχουμε και εδώ άλλη μιὰ περίπτωση «αποκρύψεως θηλέων» (πρβ. πιο πάνω, σ. 393 για τὴ Ζάκυνθο). Ἄλλωστε, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ πληθυσμὸς τῶν Παξῶν ἐμφανίζει καὶ πάλι κάποια δυσαναλογία στὴν κατανομή του μεταξύ τῶν δύο φύλων, ἀλλὰ τὴ φορά αὐτὴ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση (βλ. Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Δ', παράγρ. 2). Κανονικὰ ἐπομένως τὸ δείγμα τῶν Παξῶν ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθῆ ὡς ἀφερέγγυο, τὸ διατήρησα ὅμως ἐπειδὴ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς διακυμάνσεως τῶν — πραγματικῶν ἢ πλασματικῶν — ἀποκλίσεων, καὶ κυρίως ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ μικρὸ πληθυσμὸ πού, ἀφαιρούμενος ἢ διατηρούμενος, ἐλάχιστα ἀλλοιώνει τὴ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ Πίνακα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ μιὰ-δύο ἄλλες περιπτώσεις παρακάτω.

3. Λευκάδα: *Anagrafi*, 247-269. Ὁ πληθυσμὸς διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἀπογραφέα σὲ τρεῖς ὁμάδες:

α' - Τῆς πρωτεύουσας, μαζί με τοῦ κάστρου καὶ τοῦ Μεγανησιοῦ (città d'Amaxichi, fortezza e scoglio di Meganissi): 2.965 άτομα (ήτοι: 588 αγόρια + 910 άνδρες + 63 γέροντες + 599 κορίτσια + 759 γυναίκες + 46 παπάδες). Στὸ συνολικὸ ἀριθμὸ περιλαμβάνονται 71 Λατίνοι (ὁ ἀπογραφέας, σ. 264, σημειώνει 76 Λατίνους, διότι συμπεριλαμβάνει καὶ πέντε καθολικούς ἱερεῖς· βλ. σ. 247 καὶ 265) καὶ τὰ μέλη ἑξὶ οἰκογενειῶν Τσιγγάνων (σ. 264).

β' - Τῶν 31 χωριῶν τοῦ νησιοῦ: 8.665 άτομα (καὶ ὅχι 8.565, ὅπως κατὰ λάθος σημειώνει ὁ ἀπογραφέας, σ. 264), ήτοι: 1.647 αγόρια + 2.577 άνδρες + 304 γέροντες + 1.948 κορίτσια + 2.042 γυναίκες + 147 παπάδες. Στὸν πληθυσμὸ αὐτὸ περιλαμβάνονται καὶ τὰ μέλη δεκατεσσάρων οἰκογενειῶν Τσιγγάνων (βλ. σ. 264).

γ' - Τῶν ἑξὶ μοναστηριῶν τοῦ νησιοῦ: 72 μοναχοί.

Ὡστε ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν 2.965 + 8.665 + 72 = 11.702 άτομα.

4. Κεφαλονιά: *Anagrafi*, 199-246, συγκεντρωτικοὶ πίνακες στίς σσ. 241-242. Ἡ ἀναλυτικὴ κατὰ οἰκισμοὺς ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Τσιτσέλη, ὁ.π., Β', σσ. 674-79, μετὰ διάφορες χρήσιμες

παρατηρήσεις, αλλά και με αριθμητικά και άλλα λάθη. Όπως σημειώθηκε ήδη, όρισμένες περιοχές του νησιού (Παλική, Άσσος κ.ά.) δεν απογράφονται.

Ο πληθυσμός διακρίνεται σε δύο κοινωνικές ομάδες: *Cittadini* και *Popolari*. Η χρήση των όρων αυτών είναι ιδιότυπη στην περίπτωση αυτή της Κεφαλονιάς. Ός *Cittadini* χαρακτηρίζονται τα μέλη των (508 τότε) «άρχοντικών» οικογενειών, των οποίων οι εκπρόσωποι συγκροτούσαν το τοπικό συμβούλιο (*Consiglio*). Δεν πρόκειται πάντως για άστους, αφού, όπως φαίνεται και από την αναλυτική απογραφή που αναδημοσιεύει ο Τσιτσέλης, οι *Cittadini* αυτοί διαμένουν σε διάφορα χωριά του νησιού. Με τον όρο *Popolari* δεν πρέπει να έννοηθούν οι μη εύγενεις άστοι (όπως π.χ. στη Ζάκυνθο), αλλά οι χωρικοί. Στις *Anagrafi* οι δύο αυτές κατηγορίες του πληθυσμού εμφανίζονται ως εξής:

α' - *Cittadini*: 6.285 άτομα (ήτοι: 1.374 αγόρια + 1.719 άνδρες + 256 γέροντες + 2.771 θήλεις όλων των ηλικιών = 6.120 + 50 παπάδες + 47 καλόγεροι + 68 μοναχές· βλ. σ. 241).

β' - *Popolari*: 12.119 άτομα (ήτοι: 2.949 αγόρια + 2.544 άνδρες + 456 γέροντες + 5.878 θήλεις όλων των ηλικιών = 11.827 + 92 παπάδες + 179 καλόγεροι + 21 μοναχές· βλ. σ. 242).

Σύνολο απογραφομένου πληθυσμού: 18.404 άτομα.

Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα, στην Κεφαλονιά ο απογραφέας δεν διέκρινε τα κορίτσια από τις γυναίκες.

5. Ζάκυνθος· *Anagrafi*, 185-196· συνοπτικοί πίνακες στις σσ. 185, 188-189 και 196. Με την ένδειξη «πόλη» έννοείται ο Αιγιαλός, το Κάστρο και η Μπόχαλη (*città, fortezza e borgho*).

Χωριά απογράφονται 47. Στις *Anagrafi* ο πληθυσμός εμφανίζεται ως εξής:

α' - Πόλη (+ Κάστρο + Μπόχαλη): 12.641 άτομα (ήτοι: 1.651 αγόρια + 4.503 άνδρες + 285 γέροντες + 1.616 κορίτσια + 4.497 γυναίκες = 12.552 + 89 παπάδες). Στόν πληθυσμό αυτό περιλαμβάνονται 91 Λατίνοι.

β' - Χωριά: 12.465 άτομα (ήτοι: 2.340 αγόρια + 4.168 άνδρες + 458 γέροντες + 1.898 κορίτσια + 3.468 γυναίκες = 12.332 + 133 παπάδες).

Όστε ο συνολικός πληθυσμός του νησιού ήταν 12.641 + 12.465 + 41 καθολικοί Ιερείς + 169 Έβραίοι = 25.316 (βλ. σ. 196).

6. Κύθηρα· *Anagrafi*, 270-75 και συγκεντρωτικοί πίνακες στις σσ. 270, 272, 277, όπου ο κατανεμόμενος σε φύλα και ομάδες ηλικιών πληθυσμός εμφανίζεται ως εξής: σύνολο 5.993 άτομα (ήτοι: 1.339 αγόρια + 1.579 άνδρες + 157 γέροντες + 1.510 κορίτσια + 1.408 γυναίκες). Σημειώνονται ακόμη ά-

διακρίτως 187 παπάδες και καλόγριες. Ἐπειδὴ στὰ ἄλλα νησιά ἀντιστοιχεῖ ἕνας παπὰς σὲ 100 περίπου κατοίκους, θεώρησα ὅτι ἀπὸ τὸν μικτὸ ἀριθμὸ 187 οἱ 60 ἦσαν παπάδες (ποὺ συνυπολογίστηκαν στὴ μερίδα τῶν ἀνδρῶν) καὶ οἱ 127 καλόγριες (ποὺ συνυπολογίστηκαν στὴ μερίδα τῶν γυναικῶν). Ὡστε $5.993 + 60 + 127 = 6.180$. Δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη οἱ Λατίνοι κληρικοί.

7. Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα· *Anagrafi*, 175, 180, 261, 265. Γιὰ τὴν Πρέβεζα καὶ τὴ Βόνιτσα σημειώνεται (σ. 261): Preveza e sua giurisdizione καὶ Voniza e suo territorio. Μολονότι ἡ Πάργα ὑπαγόταν διοικητικὰ στὴν Κέρκυρα, ἡ δὲ Πρέβεζα καὶ Βόνιτσα στὴ Λευκάδα, θεώρησα σκόπιμο νὰ συνυπολογίσω ὡς μία ἐνότητα τὶς τρεῖς αὐτὲς κωμοπόλεις, γιατί ἀποτελοῦν τὸ μόνον δεῖγμα ἡπειρωτικοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ κατανεμώμενος σὲ φύλα καὶ ἡλικίες πληθυσμὸς τῶν τριῶν αὐτῶν κωμοπόλεων ἐμφανίζεται στὶς *Anagrafi* ὡς ἑξῆς:

α' - Πάργα: σύνολο 1.820 ἄτομα (ἤτοι: 462 ἀγόρια + 494 ἄνδρες + 26 γέροντες + 398 κορίτσια + 440 γυναῖκες). Στὴ μερίδα τῶν ἀνδρῶν πρέπει νὰ προστεθοῦν 22 παπάδες καὶ καλόγεροι καὶ στὴ μερίδα τῶν γυναικῶν 2 μοναχές, ἤτοι: $1.820 + 22 + 2 = 1.844$.

β' - Πρέβεζα: σύνολο 1.822 ἄτομα (ἤτοι: 423 ἀγόρια + 459 ἄνδρες + 53 γέροντες + 381 κορίτσια + 506 γυναῖκες). Στὴ μερίδα τῶν ἀνδρῶν πρέπει νὰ προστεθοῦν 11 παπάδες. Ὡστε $1.822 + 11 = 1.833$. Στὸν πληθυσμὸ αὐτὸ περιλαμβάνονται 13 Λατίνοι καὶ 15 οἰκογένειες Τσιγγάνων.

γ' - Βόνιτσα: σύνολο 1.503 ἄτομα (ἤτοι: 263 ἀγόρια + 468 ἄνδρες + 19 γέροντες + 307 κορίτσια + 446 γυναῖκες). Ἀπογράφονται ἐπίσης ἀδιακρίτως 40 παπάδες καὶ καλόγριες. Ὑπέθεσα ὅτι ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ οἱ 10 θὰ ἦσαν παπάδες (κατὰ τὴν ἀναλογία παπάδων πρὸς λαϊκοὺς ποὺ ἴσχυε γιὰ τὴν Πρέβεζα) καὶ 30 καλόγριες. Προστέθηκαν ἀντιστοίχως στὴ μερίδα τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν. Ὡστε $1.503 + 10 + 30 = 1.543$.

Ὡστε ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν τριῶν κωμοπόλεων ἦταν: 1.844 (Πάργα) + 1.833 (Πρέβεζα) + 1.543 (Βόνιτσα) = 5.220 .

Ἐπίμνημα στὸν Πίνακα Δ'

1. Πάτμος· I. Σακελλίωνος, Ἐγγραφα ἱστορικά, Παρνασσός 10 (1886) 127-128. Ἡ σημαντικὴ— καὶ ἀσυνήθης γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη— ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ θήλεος ἔναντι τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ (58,8% πρὸς 41,2%) ὀφείλεται εἰδικὰ στὸ μικρὸ ποσοστὸ τῶν ἀνδρῶν (20,6%). Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι δυσεξήγητο: Σὲ νησιά καὶ περιοχὲς μὲ ἀναπτυσσόμενη ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ δραστηριότητα, ὅπως ἡ Πάτμος καὶ οἱ Καλαρίτες στὸν παρόντα

πίνακα, σημαντικό ποσοστὸ ἀνδρῶν ἀποδημοῦσε γιὰ μικρὸ ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Πάτμο ὁ Tournefort (*Relation d'un voyage du Levant*, Ἀμστερνταμ 1718, τόμ. I, σ. 169) σημειώνει — ὑπερβάλλοντας μάλλον — ὅτι 300 ἄνδρες ἀντιστοιχοῦσαν σὲ εἰκοσαπλάσιο ἀριθμὸ γυναικῶν, εἴδηση πού ἐπαναλαμβάνεται ἀργότερα (βλ. Κ. Βακαλόπουλου, *Ἡ ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ἡπειρωτικὴ καὶ Αἰγαῖο, μεταξὺ 1826-1829*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 166). Παρόμοιες εἰδήσεις γιὰ ἐξαιρετικὰ μεγάλη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ σημειώνουν διάφοροι περιηγητὲς γιὰ τὴ Σέριφο, τὴ Νάξο, τὴ Μύκονο, τὴν Κάσο (βλ. Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Α', σσ. 296, 298, 691, 724, καὶ τόμ. Β', σσ. 338, 769, καὶ Γ. Θανάτση, *Ἀρραβῶνες καὶ γάμοι μικρῆς ἡλικίας*, Ἀθήνα 1983, σσ. 82-83).

2. Παξοί: Α. Ἀνδρεάδου, *Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1914, σ. 108. Τὸ μεγάλο σχετικὰ — μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς — ποσοστὸ θηλέων (54,4%) ὀφείλεται στὸν ἀπροσδόκητα μεγάλο ἀριθμὸ κοριτσιῶν (27%) κι ὄχι στὸ μειωμένο ποσοστὸ ἀνδρῶν, ὅπως στίς περιπτώσεις πού σημειώθηκαν παραπάνω (βλ. τὴν ἀμέσως προηγούμενη σημείωση καὶ πρβ. Ἀσδραχᾶ, *Μηχανισμοί*, σ. 297). Ὁ ὑπερδιπλασιασμὸς πάντως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Παξῶν μεταξὺ 1760 (βλ. Πίνακα Γ') καὶ 1781 εἶναι ἀπίθανος. Πρβ. Δ. Ζέρμπα, *Παξινὰ ἱστορικὰ σημειώματα*, Ἀθήνα 1970, σσ. 43-49: «Ἐπὶ τῆς ἀπογραφῆς τῶν Παξῶν τοῦ ἔτους 1781».

3. Ἴθάκη: H. Williams, *Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands*, Ἐδιμβούργο 1820, σ. 427.

4. Καλαρίτες: Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, κώδ. Βηλαρᾶ-Ψαλίδα ἀρ. 50, τεῦχος α', σ. 22. Γιὰ τὸ μικρὸ σχετικὰ ποσοστὸ ἀνδρῶν (22,7%) βλ. παραπάνω τὴν παράγραφο 1 τοῦ παρόντος ὑπομνήματος.

5. Κεφαλονιά: C. Napier, *Memoir on the Roads of Cefalonia*, Λονδίνο 1825, σ. 93. Ὡς πόλεις θεωροῦνται τὸ Ἀργοστόλι καὶ τὸ Ληξούρι.

Ἐπόμνημα στὸν Πίνακα Ε'

Στὸν συγκεντρωτικὸ αὐτὸ πίνακα μεταφέρονται οἱ μέσοι ὄροι τῶν Πινάκων Α'-1, Β'-1, Γ'-1, Δ'-1. Τὰ ποσοστὰ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Γαλλίας τὸ 1776 βασίζονται στοὺς στατιστικὸς πίνακες τοῦ J. Bourgeois-Pichat, *The General Development of the Population of France since the 18th Century*, στὸν συλλογικὸ τόμο *Population in History* (ἔκδ. D. V. Glass

καί D.E.C. Eversley), Σικάγο 1965, σσ. 500-502. Τὰ ποσοστά γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1879 βασίζονται στοὺς πίνακες ποὺ δημοσιεύονται στὴ *Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμὸς, 1879* (ἔκδ. Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν), Ἀθήνα 1881, σ. 28 καὶ 46 τοῦ παραρτήματος. Τὰ ἀντίστοιχα ποσοστά γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1978 στὴ *Στατιστικὴ Ἐπιθεορίδα τῆς Ἑλλάδος, 1979*, Ἀθήνα 1980, σ. 17.

Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα ΣΤ'

Τὰ ποσοστά ποὺ ἀναφέρονται στὸν πληθυσμὸ τοῦ Ναυπλίου βασίζονται στὸν ἀπογραφικὸ πίνακα (τμήμα τῆς ἀπογραφῆς Grimani) ποὺ δημοσιεύει ὁ Κ. Ντόκος, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς*, σ. 206. Οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀναφέρονται στὸν πληθυσμὸ τῶν ἀργολικῶν χωριῶν Μπέλεσι καὶ Μικρὸ Λάλουκα βασίζονται στοὺς σχετικoὺς ἀπογραφικοὺς πίνακες (τμήματα ἐπίσης τῆς ἀπογραφῆς Grimani) ποὺ δημοσίευσε ὁ Β. Παναγιωτόπουλος, *Βενετικὴ ἀπογραφή*, σ. 215. Μολονότι ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν δύο αὐτῶν χωριῶν ἦταν πολὺ μικρὸς (125 ἄτομα) καὶ ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθῆ, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια ποὺ ἐκτέθηκαν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ἐλήφθη κατ' ἐξαιρεση ὑπόψη γιὰ νὰ ἀντιπαραβληθῆ ἢ σύνθεσή του μὲ ἐκείνη τοῦ μοναδικοῦ ἀξιολόγου δείγματος, τοῦ Ναυπλίου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο περιέλαβα στὸν Πίνακα καὶ τὸν μικρὸ πληθυσμὸ τῶν Μανιατῶν ἐποίκων στὴν Ἰταλία. Πρόκειται εἰδικότερα γιὰ δύο κοινότητες Μανιατῶν: τοῦ Tricarico, στὴν περιοχὴ τοῦ Τάραντα, μὲ 73 ἄτομα, κατὰ ἀπογραφή τοῦ 1676, καὶ τῆς Sonana τῆς Τοσκάνης μὲ 137 ἄτομα, κατὰ ἀπογραφή τοῦ 1690. Καὶ οἱ δύο κοινότητες εἶχαν πρόσφατα ἐγκατασταθῆ στὴν Ἰταλία. Ἡ κοινότητα τῆς Sonana ἀποδεκατιζόταν τότε ἀπὸ ἐλονοσία. Βλ. τὶς ἀπογραφὲς καὶ ἄλλες σχετικὲς λεπτομέρειες τοῦ Θωμᾶ Παπαδόπουλου, *Μανιάτες ἐποικοὶ στὴν Ἰταλία τὸν 17ο αἰῶνα, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 6(1982) 243-45, 255-56.

Οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀναφέρονται στὸν γαλλικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1776 καὶ στοὺς ἑλληνικοὺς τοῦ 1879 καὶ τοῦ 1978 βασίζονται στὶς σχετικὲς πηγὲς ποὺ σημειώνονται στὸ Ὑπόμνημα γιὰ τὸν Πίνακα Ε'.

Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Ζ'

1. Κέρκυρα (1499)· J. Partsch, *Die Insel Korfu*, Gotha 1887, σ. 93.

2. Νάυπλιος· Κ. Σάθα, *Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας*, τόμ. 6, Παρίσι 1884, σ. 245.

3. Ζάκυνθος· αὐτόθι, σ. 264. Ὡς πόλη ἐννοεῖται τὸ Κάστρο, ἢ Μπόχαλη καὶ ὁ Αἰγιαλός.

4. Κέρκυρα (1534)· αὐτόθι, σ. 296.

5. Κρήτη (1583)· βλ. Πίνακα Α'.

6. Κρήτη (1589)· Σ. Σπανάκη, *Μνημεῖα κρητικῆς ἱστορίας*, τόμ. I, Ἑράκλειο 1940, σσ. 5-12 (ἔκθεση Ζ. Mocenigo).

Ἐπόμνημα στὸν Πίνακα Η'

Γιὰ τὸ ποιοὶ πληθυσμοὶ τῶν Πινάκων Α', Γ' καὶ Δ' θεωρήθηκαν ἀστικοὶ καὶ ποιοὶ ἀγροτικοὶ βλ. τὸ Ἐπόμνημα στὸν Πίνακα Θ'. Ἀπὸ τὸν Πίνακα Β' ὡς ἀστικοὶ θεωρήθηκαν οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων Ζακύνθου καὶ Ναυπλίου καὶ ὡς ἀγροτικοὶ οἱ πληθυσμοὶ τῶν χωριῶν τῆς Ζακύνθου. Γιὰ τὴν κατὰ φύλα διάκριση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου τὸ 1700 βλ. Κ. Μέρτζιου, Εἰδήσεις περὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 2(1970) 411. Ὁ γαλλικὸς πληθυσμὸς τοῦ 1776 ὑπολογίστηκε μὲ βάση τοὺς πίνακες ποὺ δημοσιεύει ὁ Bourgeois-Pichat, ὁ.π., 500-502. Γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1840 βλ. F. Strong, *Greece as a Kingdom, 1833-1842. A Statistical Description of that Country*, Λονδίνο 1842, σ. 51 (Δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη οἱ «ἐτερόχθονες» καὶ οἱ ἄλλοδαποί). Γιὰ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ 1879 καὶ τοῦ 1978 βλ. τίς σχετικὲς πηγές ποὺ σημειώνονται στὸ Ἐπόμνημα γιὰ τὸν Πίνακα Ε'. Γιὰ τὸν βουλγαρικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1881 βλ. B. R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750-1970*, Λονδίνο 1975, σ. 19.

Ἐπόμνημα στὸν Πίνακα Θ'

Στὸν πίνακα αὐτὸ ἀναδιαρθρώνονται τὰ δεδομένα τῶν Πινάκων Α', Β', Γ' καὶ Δ' ἔτσι ὥστε νὰ γίνῃ εὐχερέστερη ἢ σύγκριση τῆς (κατὰ φύλο καὶ ἡλικία) συνθέσεως τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν μὲ τὴ σύνθεση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν. Εἰδικότερα:

Στὸν Πίνακα Α' ὡς ἀστικοὶ θεωρήθηκαν οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων τῆς Κρήτης, τῆς πόλης τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς πόλης τῆς Κερκύρας· ὡς ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ οἱ ὑπόλοιποι.

Στὸν Πίνακα Β' ὡς ἀστικοὶ θεωρήθηκαν οἱ πληθυσμοὶ τῆς πόλης τῆς Ζακύνθου, τῶν πόλεων καὶ κωμοπόλεων τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς Κυνουρίας καὶ τοῦ Ναυπλίου· ὡς ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ οἱ ὑπόλοιποι.

Στὸν Πίνακα Γ' ὡς ἀστικοὶ θεωρήθηκαν οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων Κερκύρας καὶ Ζακύνθου καὶ ὡς ἀγροτικοὶ οἱ ὑπόλοιποι. Στούς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς δηλαδὴ συμπεριέλαβα καὶ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν προαστίων τῆς Κερκύρας, τοὺς Cittadini τῆς Κεφαλονιάς καὶ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν κωμοπόλεων Πάργας, Πρέβεζας καὶ Βόνιτσας.

Στὸν Πίνακα Δ' ὡς ἀστικοὶ θεωρήθηκαν οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων (Ἄργοστολίου καὶ Ληξουρίου) τῆς Κεφαλονιάς.

Ἐπίμνημα στὸν Πίνακα Γ'

Προϋπόθεση γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν δεικτῶν οἰκονομικῆς ἐξαρτήσεως καὶ γηράνσεως τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ γνώση τοῦ ἀριθμητικοῦ μεγέθους τοῦ παιδικοῦ, τοῦ γερωντικοῦ καὶ τοῦ—οἰκονομικὰ καὶ βιολογικὰ— παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπειδὴ ὁμως τὰ διαθέσιμα σχετικὰ στοιχεῖα—πού συνοψίζονται στὸν Πίνακα Θ'—εἶναι ἐλλιπῆ, ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπὶ μέρους ὁμάδες τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ, ὁ Πίνακας Γ' βασίζεται κατ' ἀνάγκη στὰ πληρέστερα ὀπωσδήποτε δεδομένα πού ἀφοροῦν τὸν ἄρρενα μόνον πληθυσμό. Ἐτσι ὁ μὲν δείκτης τοῦ οἰκονομικῆς ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ συνάγεται μὲ βάση τὸν τύπο:

$$\frac{\text{ἀγόρια} + \text{γέροντες}}{\text{ἄνδρες 14-60 ἐτῶν}} \times 100$$

καὶ δηλώνει τὴν ἀριθμητικὴ ἀναλογία τοῦ οἰκονομικὰ ἐξαρτημένου ἄρρενος πληθυσμοῦ πρὸς 100 οἰκονομικὰ ἐνεργοὺς ἄνδρες. Ὁ δὲ δείκτης γηράνσεως τοῦ πληθυσμοῦ μὲ βάση τὸν τύπο:

$$\frac{\text{γέροντες}}{\text{ἀγόρια}} \times 100$$

καὶ δηλώνει ἐπομένως τὴν ἀριθμητικὴ ἀναλογία τῶν γερόντων πρὸς 100 ἀγόρια.

Τὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα—στὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακα—πού ἀναφέρονται στὸν γαλλικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1776 καὶ στοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ 1879 καὶ τοῦ 1978 ἀντλοῦνται ἀπὸ τὶς σχετικὰς πηγὰς πού σημειώνονται στὸ Ἐπίμνημα γιὰ τὸν Πίνακα Ε'. Καὶ στὶς τρεῖς αὐτὰς πηγὰς ὁμως οἱ πίνακες κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ σὲ φύλα καὶ ὁμάδες ἡλικιῶν ἀφοροῦν ἀδιακρίτως τόσο τὸν ἀστικὸ ὅσο καὶ τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμό. Μόνον γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ 1879 ἦταν δυνατὸ νὰ ληφθοῦν δείγματα τουλάχιστον τῆς κατὰ φύλο καὶ ἡλικία συνθέσεως τοῦ ἀστικοῦ καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ὡς δεῖγμα ἀστικοῦ πληθυσμοῦ προτίμησα τὴν Πάτρα (τότε δευτέρα σὲ μέγεθος πόλη τῆς χώρας) παρὰ τὴν Ἀθήνα (πού εἶχε ἀνέκαθεν ἰδιάζουσα πληθυσμιακὴ σύνθεση). Τὴν ἐπαρχία Τριφυλίας ἐπέλεξα ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὰ παρατιθέμενα στοὺς πίνακες πληθυσμιακὰ δεδομένα, εἴτε ὡς ἔχουν, εἴτε ἀναταξινομούμενα καὶ ἀνασυσχετιζόμενα, ἐπιδέχονται περαιτέρω ἐπεξεργασία πρὸς εἰδικότερες δημογραφικὰς ἢ ἄλλου εἴδους ζητήσεις. Ἐδῶ, στίς παραγράφους πού ἀκολουθοῦν, περιορίζομαι στὴ διατύπωση παρατηρήσεων καὶ τὴ συναγωγή συμπερασμάτων πού ἀναφέρονται στὰ κύρια δημογραφικὰ μεγέθη καὶ φαινόμενα, ὅσα σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν κατὰ φύλο καὶ ἡλικία κατανομή τῶν ὑπὸ μελέτη ελληνικῶν πληθυσμῶν. Βεβαίως, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, τὰ ὑπάρχοντα πληθυσμιακὰ δείγματα δὲν εἶναι οὔτε τόσο πολλὰ οὔτε τόσο ἀντιπροσωπευτικά, ὥστε τὰ συναγόμενα συμπεράσματα νὰ εἶναι ὀριστικά, ἀναμφισβήτητα καὶ γενικῆς ἰσχύος. Παρέχουν ὡστόσο μιὰ ἐκτενῆ σειρά ἐνδείξεων γιὰ τὰ κύρια σχήματα καὶ τίς γενικὲς τάσεις τῶν ελληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατὰ φύλο καὶ ἡλικία διάρθρωσή τους.

1. Ἡ γενικὴ εἰκόνα πού μᾶς δίνουν οἱ τέσσερις πρῶτοι βασικοὶ πίνακες (καὶ συνοπτικὰ ὁ Πίνακας Ε΄) εἶναι εἰκόνα βιολογικὰ ἀκμαίων πληθυσμῶν. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ δύο κυρίως μεγέθη: τὸ μεγάλο ποσοστὸ τοῦ παιδικοῦ πληθυσμοῦ καὶ — ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, παράγρ. 2 — τὴ σχετικὰ ἰσόρροπη ἀναλογία ἀνδρῶν - γυναικῶν κατὰ τὴν ἀναπαραγωγικὴ ἡλικία. Εἰδικότερα:

Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν κοριτσιῶν στὸν Πίνακα Α΄, ὥστόσο, στηριζόμενοι μόνον στὸ ποσοστὸ τῶν ἀγοριῶν (ἢ καὶ ὑποθέτοντας ἓνα ἀνάλογα ὑψηλὸ ποσοστὸ κοριτσιῶν) μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα (Πίνακας Α΄-1) τὸ ποσοστὸ τοῦ παιδικοῦ πληθυσμοῦ ἦταν πολὺ ὑψηλὸ (γύρω στὸ 42%), σημείωσε ὁμως σημαντικὴ πτώση κατὰ — ἢ ὡς — τὸ β΄ μιστὸ τοῦ 17ου αἰῶνα (Πίνακας Β΄-1), ἔμεινε στάσιμο ἢ ἔπρεσε λίγο ἀκόμη ὡς τὸ 1760 (Πίνακας Γ΄-1), γιὰ νὰ σημειώσῃ σαφῆ ἀνοδο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τίς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνα (Πίνακας Δ΄-1). Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ στίς τέσσερις χρονικὲς περιόδους, πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἰσάριθμοι πίνακες, τὸ ποσοστὸ τοῦ παιδικοῦ πληθυσμοῦ κυμάνθηκε σὲ ἐπίπεδα πού χαρακτηρίζουν τοὺς βιολογικὰ δυναμικοὺς πληθυσμούς¹.

2. Ἡ ἀναλογία τῶν δύο φύλων κατὰ τὴν ἀναπαραγωγικὴ ἡλικία (14-60

1. Γερ. Ἀλιβιζάτου, *Μνημόνιον Ὑγιεινῆς*, Ἀθήνα 1957, σ. 41. J. C. Russel, Late Ancient and Medieval Population, *Transaction of the American Philosophical Society*, τόμ. 48, μέρος 3 (1958) 32.

έτων για τους άνδρες, 14-50 έτων για τις γυναίκες) φαίνεται γενικά ισόρροπη, αν και μόνο οι Πίνακες Β'-1 και Δ'-1 μᾶς δίνουν ἄμεσα συγκρίσιμα στοιχεία για τὸ ζήτημα αὐτὸ (στήλες ε' και θ')

Πίνακες:	Α'-1	Β'-1	Γ'-1	Δ'-1
ἼΑνδρες (14-60 έτων)	29	29,7	32,6	27,4
Γυναίκες (14-50 έτων)	—	25,2	—	24
Σύνολο		54,9		51,4

Τὴν ισόρροπη ἀριθμητικὴ σχέση ἀνάμεσα στις δύο αὐτὲς ομάδες¹ ἐπιβεβαιώνει και τὸ μικρὸ δείγμα τοῦ Ναυπλίου (Πίνακας ΣΤ')

ἼΑνδρες (14-60 έτων):	30,6
Γυναίκες(14-50 έτων):	25,2
Σύνολο	55,8

Θεωρητικά λοιπὸν ὅλες οἱ γυναίκες τῆς ἀναπαραγωγικῆς ἡλικίας μπορούσαν νὰ παντρευτοῦν, ἀφοῦ ὑπῆρχε ὄχι μόνο ἐπάρκεια ἀλλὰ και μικρὴ περίσσεια ἀνδρῶν σὲ ἀντίστοιχη ἡλικία. Καὶ πραγματικά, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τις ἐνδείξεις πὸ ἔχουμε², ὅλες σχεδὸν οἱ γυναίκες τῆς ἸΑνατολῆς παντρεύονταν, σὲ μικρὴ μάλιστα ἡλικία (βλ. σ. 374 ὑποσημ. 2) και βεβαίως ἀποκτοῦσαν παιδιὰ.

1. ἸΗ ὑπεροχὴ τῶν ἀνδρῶν κατὰ 4 ἢ 5 ἑκατοστιαῖες μονάδες εἶναι εὐεξήγητη, ἂν ληφθῆ ὑπόψη ὅτι ἡ ἀναγραφομένη ομάδα τῶν ἀνδρῶν εἶναι κατὰ δέκα χρόνια μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν γυναικῶν και ὅτι ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν ἀρρένων ὑπερεῖχε γενικά τοῦ πληθυσμοῦ τῶν θηλέων. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν γυναικῶν πάνω ἀπὸ 14 έτων τοῦ Πίνακα Γ'-1 (στήλη ια') εἶναι κάπως μικρότερο (28,8) σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ τῶν Πινάκων Β'-1 και Δ'-1, πράγμα πὸ ὑποδηλώνει ὅτι και ἡ ομάδα τῶν γυναικῶν 14-50 έτων θὰ ἦταν μάλλον μικρὴ (γύρω στὸ 24%). ἸΕπομένως μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Πίνακα Γ' ἡ διαφορά μεταξὺ τῶν δύο φύλων κατὰ τὴν ἀναπαραγωγικὴ ἡλικία ἦταν μεγαλύτερη τοῦ συνήθους, ἀφοῦ ἐφθανε σχεδὸν τις ἐννέα ἑκατοστιαῖες μονάδες (32,6% ἔναντι 24%).

2. J. Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, στὸν συλλογικὸ τόμο *Population in History* (βλ. παραπάνω, σ. 369, σημ. 3) σ. 101 κ.έ. Tr. Stoianovich, *Family and Household in the Western Balkans, 1500-1870*, στὸν τόμο *Mémorial Omer Lüfti Barkan* (Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, ἀρ. 28), Παρίσι 1980, σ. 198. G. Serelea, *Regards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la 2nd moitié du XIXème siècle*, ἸΕπιθεώρηση *Κοινωνικῶν ἸΕρευνητῶν* 32(1978)44-46.

3. Ὁ γερωντικός πληθυσμὸς τῶν ἀνδρῶν (πάνω ἀπὸ 60 ἐτῶν) ἐμφανίζεται πολὺ μικρὸς στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα: 2,1% (Πίνακας Α'-1)· διπλασιάζεται σχεδὸν στὸ β' μιστὸ τοῦ 17ου αἰώνα: 3,9% (Πίνακας Β'-1)¹ καὶ παραμένει σταθερὸς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου (Πίνακας Γ'-1) ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου - ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα (Πίνακας Δ'-1): 3,4% καὶ 3,5% ἀντιστοίχως, δηλαδὴ σὲ ποσοστὸ ποὺ συναντᾶμε καὶ σὲ δυτικοευρωπαϊκοὺς πληθυσμοὺς τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, ὅπως π.χ. στὴ Γαλλία τὸ 1776: 3,5% (Πίνακας Ε').

Ὅσο γιὰ τὸν γυναικεῖο γερωντικὸ πληθυσμὸ (πάνω ἀπὸ 50 ἐτῶν), κατὰ τὰ—ἀνεπαρκῆ μάλλον—στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ Πίνακες Β'-1 καὶ Δ'-1 (στῆλη ι'), φαίνεται ὅτι κυμαίνεταν μεταξὺ 5,8% καὶ 7,6%. Ἄν τὰ δεδομένα αὐτὰ συγκριθοῦν μὲ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀνδρῶν τῆς ἴδιας ἡλικίας (πάνω ἀπὸ 50 ἐτῶν), ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ μοναδικὸ βᾶσιμο δεῖγμα (Πίνακας ΣΤ' στῆλες ζ'+ζ'): 3,9%, γίνεται φανερὸ ὅτι ὁ γυναικεῖος γερωντικὸς πληθυσμὸς ὑπερέχει ἀριθμητικὰ κατὰ πολὺ τοῦ ἀντίστοιχου ἀνδρικοῦ. Καὶ μολονότι τὸ φαινόμενο τῆς πρωιμότερης φθορᾶς τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ εἶναι καὶ ἦταν παγκόσμιον, στὴν παραπάνω συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ἀνισότητά ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς ομάδες πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἑξαιρετικὰ μεγάλη, ἂν ληφθῆ μάλιστα ὑπόψη ὅτι στὴν Ἄνατολή (ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε στοὺς δυτικοευρωπαϊκοὺς καὶ συμβαίνει καὶ στοὺς συγχρόνους μας πληθυσμοὺς) ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀρρένων πρὶν ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν πενήντα ἐτῶν ἦταν κατὰ κανόνα σημαντικὰ μεγαλύτερος τοῦ ἀντίστοιχου γυναικεῖου (βλ. τὴν ἐπομένη παράγραφο 4). Εἶναι ἐπομένως προφανὲς ὅτι ἡ φθορά τῶν ἀνδρῶν μετὰ τὰ πενήντα ἦταν ραγδαία.

Τέλος, ἂν ὡς συνολικὸ γερωντικὸ πληθυσμὸ—δηλαδὴ μὴ παραγωγικὸ βιολογικὰ καὶ οἰκονομικὰ—θεωρήσουμε τὸ ἄθροισμα τῆς ομάδας τῶν ἀν-

1. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι στὶς παλαιότερες ἀπογραφὰς οἱ κατὰ τόπους διακυμάνσεις τοῦ ποσοστοῦ τῶν γερόντων εἶναι ἑξαιρετικὰ μεγάλες: 1% ἕως 5,8% στὸν Πίνακα Α'-1, 1% ἕως 5,4% στὸν Πίνακα Β'-1. Καὶ οἱ μὲν περιπτώσεις τῶν πολὺ μικρῶν ποσοστῶν γερόντων θὰ μπορούσαν, ἐν μέρει τουλάχιστον, νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἐνδεχόμενη ἀδιαφορία τῶν ἀπογραφέων γιὰ τὶς οἰκονομικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἀνεργοὺς πληθυσμιακὰς ομάδες (ποὺ χαρακτηρίζονται συλλήβδην ὡς «genti inutili»: βλ. Σπανᾶκη, *Στατιστικὲς εἰδήσεις*, σ. 324). Οἱ δὲ πρὸς τὰ πάνω ἀπροσδόκητα μεγάλες ἀποκλίσεις τοῦ ποσοστοῦ τῶν γερόντων ὀφείλονται ἴσως στὴ—μία τουλάχιστον φορὰ μαρτυρημένη, ἀλλὰ συχνότερα πιθανῶς ἐφαρμοζόμενη—τακτικὴ τῶν Βενετῶν ἀπογραφέων νὰ συγκαταριθμοῦν στὴν κατηγορία τῶν γερόντων καὶ τοὺς κάθε ἡλικίας ἀναπήρους καὶ ἀκατάλληλους γιὰ στράτευση (βλ. Μανούσασκα, *Ἡ παρὰ Τριναπ ἀπογραφή τῆς Κρήτης*, σ. 59, ὅπου οἱ «vecchi e inabili all'armi» θεωροῦνται ὡς ἐνιαία ομάδα).

δρῶν πάνω ἀπὸ 60 ἐτῶν καὶ τῶν γυναικῶν πάνω ἀπὸ 50, τότε προκύπτουν τὰ ἐξῆς ποσοστὰ ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ:

Πίνακας Β'-1 (1651-1700):	9,7
Πίνακας Δ'-1 (1773-1823):	10,8
Γαλλία (1776):	11,5
Ἑλλάδα (1879):	7,9
Ἑλλάδα (1978):	23,3

Συγκρίνοντας τὰ δεδομένα τῶν Πινάκων Β'-1 καὶ Δ'-1 διαπιστώνουμε μιὰ τάση πρὸς αὐξήση τοῦ γεροντικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε ἤδη μεταστραφῆ τὸ 1879 (πρβ. ἀνάλογες ἐνδείξεις ὀπισθοδρομήσεως παρακάτω, παράγρ. 8).

4. Ἡ ἀριθμητικὴ ἀναλογία τῶν δύο φύλων (sex ratio) στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς (καὶ γενικότερα στοὺς προβιομηχανικοὺς πληθυσμούς τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης) ἀποτελοῦσε ἐξάίρεση στὸν κανόνα, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ συνολικὸς θῆλυς πληθυσμὸς ὑπερτερεῖ ἀριθμητικὰ τοῦ ἀρρενος πληθυσμοῦ. Ὅπως φαίνεται στὸν Πίνακα Η', σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ δείγματα — ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα — ὁ δείκτης ἀναλογίας τῶν δύο φύλων (ἀριθμὸς ἀρρένων ἐπὶ 100 θηλέων) εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερος ὅχι μόνον αὐτοῦ ποῦ ἴσχυε σήμερα στὴν Ἑλλάδα (Πίνακας Η' ἀρ. 10) ἀλλὰ καὶ ἐκείνου ποῦ ἴσχυε γιὰ παλαιότερους δυτικοευρωπαϊκοὺς πληθυσμούς, ὅπως π.χ. τῆς Γαλλίας τὸ 1776 (Πίνακας Η' ἀρ. 6). Τὸ ἐξαιρετικὸ αὐτὸ φαινόμενο πρέπει νὰ ἀποδοθῆ ἐν μέρει στὴ σκληρὴ καὶ ἰσόβια δουλειὰ τῆς Ἑλληνίδας — πρὸ παντὸς τῆς ὑπαίθρου — καὶ ἐν μέρει στὸ γεγονός ὅτι οἱ γυναῖκες στὴν Ἀνατολὴ παντρεύονταν κι ἄρχιζαν νὰ γεννοῦν δέκα περίπου χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τίς γυναῖκες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἦσαν ἐπομένως ἐκτεθειμένες στοὺς —ἐξαιρετικὰ μεγάλους τότε — κινδύνους τοῦ τοκετοῦ περισσότερες φορὲς καὶ ἀπὸ πολὺ νεώτερη ἡλικία¹.

5. Ἀπὸ τοὺς Πίνακες Ζ', Η' καὶ Θ' συνάγεται ὅτι οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων διέφεραν σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τοὺς πληθυσμούς τῶν χωριῶν, ὡς πρὸς τὴν κατανομὴ τους σὲ φύλα καὶ ομάδες ἡλικιῶν. Συγκεκριμένα:

1. Ἡ «ἀπόκρυψη τῶν θηλέων» εἶναι ἴσως ἓνας τρίτος — τεχνικὸς — λόγος τῆς ἐμφανιζόμενης ἀνισομέρειας στὴν ἀναλογία τῶν φύλων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ μόνον αὐτὸς νὰ ἐρμηνεύσει τὸ φαινόμενο, ἀφοῦ τὸ συναντᾶμε σὲ ὅλες σχεδὸν τίς ἀπογραφές, ἀκόμα καὶ στίς νεώτερες καὶ κατὰ τεκμήριον ἀκριβέστερες. (Πρβ. τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ πρωτοπόρου Ἑλληνα δημογράφου Ἀ. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1867, σ. 14).

α' - 'Ο παιδικός πληθυσμός τῶν πόλεων ἦταν σημαντικὰ μικρότερος ἐκείνου τῶν χωριῶν (Πίνακας Θ', στήλες β'+γ' καὶ δ')¹

β' - 'Ο ἐνεργὸς ἀνδρικός πληθυσμὸς (14-60 ἐτῶν) ἦταν πολὺ μεγαλύτερος στὶς πόλεις (Πίνακας Ζ' καὶ Θ' στήλη ε').

γ' - 'Ο ἀνδρικός γεροντικός πληθυσμὸς (πάνω ἀπὸ 60 ἐτῶν) ἦταν μικρότερος στὶς πόλεις (Πίνακας Θ' στήλη ζ').

δ' - 'Ο δείκτης ἀναλογίας τῶν φύλων (ἄρρενες ἐπὶ 100 θηλέων) ἦταν κατὰ κανόνα μικρότερος στὶς πόλεις (Πίνακας Η').

Καὶ οἱ τέσσερις αὐτὲς διαφορὲς τῶν ἀστικῶν ἀπὸ τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατὰ φύλα καὶ ηλικίες διάρθρωσή τους, ὀφείλονται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πόλεις προσέφεραν περισσότερες εὐκαιρίες ἐπαγγελματικῆς ἀπασχολήσεως καὶ ἐπομένως προσήλκυαν καὶ ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα σημαντικὸ ποσοστὸ ἀνδρῶν τῶν παραγωγικῶν ηλικιῶν (14-60 ἐτῶν).

6. Ἡ σύγκριση τῶν δεικτῶν τοῦ οἰκονομικὰ ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ (ἀγοριῶν καὶ γερόντων) ἀπὸ τὸν παραγωγικὸ πληθυσμὸ (ἀνδρῶν 14-60 ἐτῶν) μᾶς ὀδηγεῖ σὲ τρία βασικὰ συμπεράσματα²:

α' - Ὡς τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ὁ δείκτης τοῦ ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ στὶς πόλεις ἦταν χαμηλός, γύρω στὸ 50.

β' - Κατὰ τὴν πεντηκονταετία 1773-1823 ὁ δείκτης ἐξαρτήσεως στὶς πόλεις ἀνεβαίνει σημαντικὰ, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ μαρτυρημένη ἀπὸ ἄλλες πηγὲς πληθυσμιακὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων κατὰ τὴν περίοδο αὐτή.

γ' - 'Ο δείκτης ἐξαρτήσεως στοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς παραμένει — καθ' ὅλη τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ — σταθερὰ ὑψηλὸς καὶ καθεαυτὸν καὶ σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀντίστοιχο δείκτη τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι καὶ τὰ τρία φαινόμενα ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω ἀποτελοῦν συνάρτηση τῶν κατὰ καιροὺς καὶ κατὰ τόπους διακυμάνσεων τῆς

1. Ἡ ἐξαίρεση τοῦ Πίνακα Β' ὀφείλεται μάλλον στὴν ἀνεπάρκεια τῶν δεδομένων ποὺ ἐμφανίζει ὁ πίνακας αὐτὸς (βλ. Ὑπόμνημα στὸν Πίνακα Β').

2. Ὅπως σημειώνεται στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Πίνακα Γ', τόσο οἱ δείκτες τοῦ οἰκονομικὰ ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ, ὅσο καὶ οἱ δείκτες γηράσεως, στηρίζονται σὲ δεδομένα ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἄρρενα μόνον πληθυσμὸ. Δικαιολογεῖται ἐπομένως κάποια ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὸ κατὰ πόσο οἱ δείκτες ποὺ ἀναγράφονται στὸν πίνακα μποροῦν νὰ ἰσχύσουν γιὰ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ἄρρενος καὶ θήλειος. Ἐς σημειωθῆ πάντως ὅτι ἀπὸ δοκιμαστικὲς συγκρίσεις ποὺ ἔκανα σὲ παραδοσιακούς πληθυσμοὺς (εὐρωπαϊκούς καὶ βαλκανικούς) μεταξὺ δεικτῶν οἰκονομικῆς ἐξαρτήσεως καὶ γηράσεως, ποὺ βασίζονται στὸν ἄρρενα μόνον πληθυσμὸ, καὶ σὲ ἀνάλογους δείκτες ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, προέκυψαν διαφορὲς κατὰ κανόνα ἀσήμαντες. Στὴν περίπτωση τοῦ γαλλικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1776 π.χ., ἡ διαφορὰ καὶ στοὺς δύο δείκτες ἦταν μία μόλις μονάδα.

ποσοστιαίας κατανομής του παιδικού και του γεροντικού πληθυσμού από τη μιὰ μεριά και του οικονομικά ενεργού πληθυσμού από την ἄλλη (βλ. παραπάνω: Παρατηρήσεις και Συμπεράσματα, παράγρ. 1, 3 και 5).

7. Συγκρίνοντας τους δείκτες γηράνσεως του πληθυσμού (Πίνακας Ι' στήλη ζ') μπορούμε νὰ κάνουμε τὶς ἐξῆς γενικὲς διαπιστώσεις:

α' - Οἱ δείκτες γηράνσεως του ἀστικού και του ἀγροτικού πληθυσμού δὲν διαφέρουν οὐσιαστικά μεταξὺ τους¹, μολονότι σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ ἔχουν ἐλαφρῶς χαμηλότερο δείκτη².

β' - Μεταξὺ του τέλους του 16ου και τῶν ἀρχῶν του 19ου αἰώνα οἱ δείκτες αὐτοί, τόσο του ἀστικού ὅσο και του ἀγροτικού πληθυσμού, διπλασιάστηκαν περίπου, γεγονός που μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔνδεξη κάποιας τάσεως πρὸς «ἐκμοντερνισμό» τῶν πληθυσμῶν.

γ' - Σὲ σύγκριση μὲ τους σημερινούς πληθυσμούς τῶν «ἀναπτυγμένων» χωρῶν (ὅπου ὁ δείκτης γηράνσεως—μὲ τὰ κριτήρια που χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ—κυμαίνεται γύρω στὸ 70) οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι πολὺ νεανικοί. Τί πραγματικά ὁμῶς σημαίνει ἡ νεανικότητα αὐτή, δηλαδή ὁ μικρὸς δείκτης γηράνσεως τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης—και γενικότερα τῶν προβιομηχανικῶν πληθυσμῶν—εἶναι ζήτημα που δὲν ἐπιδέχεται μονομερῆ ἐρμηνεία. Βεβαίως κατὰ βᾶση ὑποδηλώνει ὅτι ὁ μέσος ὄρος ζωῆς ἦταν μικρός, εἶναι πιθανὸ ὁμῶς σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ σημαίνει συγχρόνως μεγαλύτερη του συνήθους γεννητικότητα σὲ συνδυασμὸ μὲ μικρότερη θνησιμότητα στὶς νεώτερες ἡλικίες³.

8. Συγκρίνοντας τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδας του 1879 μὲ τους ἑλληνικούς πληθυσμούς τῆς Τουρκοκρατίας και εἰδικότερα μὲ τους πληθυσμούς τῆς τελευταίας προεπαναστατικῆς περιόδου (Πίνακας Δ'), τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τὴν ἀμεσότερη χρονικὰ συνέχεια, διαπιστώνουμε:

1. Ἐσ σημειωθῆ ὁμῶς ὅτι οἱ παράγοντες που διαμόρφωναν τὸν δείκτη γηράνσεως στὶς πόλεις ἦσαν διαφορετικοὶ ἀπὸ ἐκείνους που προσδιόριζαν τὸν ἀντίστοιχο δείκτη στὰ χωριά. Συγκεκριμένα: Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, οἱ πόλεις εἶχαν μικρότερο παιδικὸ πληθυσμὸ· ἐπομένως θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἔχουν μεγαλύτερο δείκτη γηράνσεως, πράγμα ὁμῶς που δὲν συνέβαινε, γιατί εἶχαν ἐπίσης μικρότερο γεροντικὸ πληθυσμὸ. Ἀντιστρόφως, τὰ χωριά εἶχαν μεγαλύτερο παιδικὸ πληθυσμὸ, του ὁποῖο ὁμῶς ἡ ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση του δείκτη γηράνσεως ἀντισταθμιζόταν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχαν ἐπίσης μεγαλύτερο γεροντικὸ πληθυσμὸ.

2. Ὁ ὑψηλὸς δείκτης γηράνσεως που σημειώνεται γιὰ τὰ χωριά του Πίνακα Β' ὀφείλεται στὸ μεγάλο ποσοστὸ γερόντων (5,3), γιὰ τὴν ἀκρίβεια του ὁποῖο βλ. παραπάνω σημ. 1 σ. 407.

3. Πρβ. παρατηρήσεις Ν. Πολύζου, *Δημογραφικὴ πρόκληση. Ὑπογεννητικότητα και γήρανση στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981, σ. 111, γιὰ τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο — τὸν ὑψηλὸ δείκτη γηράνσεως — τῶν σημερινῶν πληθυσμῶν.

α' - Ὡς πρὸς τὴν κατανομὴν σέ φύλα καὶ ομάδες ηλικιῶν, ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τοῦ 1879 μᾶς δίνει τὴν ἴδια γενικὴ εἰκόνα τῶν πληθυσμῶν τῆς περιόδου 1773-1823 (Πίνακας Ε'), μὲ ὀρισμένες ὅμως ἀξιοσημείωτες ἀποκλίσεις, πού σχολιάζονται στίς ἐπόμενες παραγράφους.

β' - Ὁ γενικὸς δείκτης ἀναλογίας τῶν φύλων (sex ratio) εἶναι δυσμενέστερος γιὰ τὸν θῆλυ πληθυσμό: 104 τὴν περίοδο 1773-1823, ἀλλὰ 107 τὸ 1879 (Πίνακας Η').

γ' - Τὸ ποσοστὸ τῶν γερόντων ἐμφανίζεται μικρότερο στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1879 (Πίνακας Ε' στήλη ζ') καὶ ἀκόμη μικρότερο στὰ δείγματα τοῦ Πίνακα Ι' (στήλη β').

δ' - Ἐξ αἰτίας τοῦ μειωμένου αὐτοῦ γεροντικοῦ πληθυσμοῦ οἱ δείκτες οἰκονομικῆς ἐξαρτήσεως καὶ γηράνσεως ἐμφανίζονται σημαντικὰ χαμηλότεροι ἐκείνων τῆς περιόδου 1773-1823 (Πίνακας Ι' στήλες ε' καὶ ζ').

Οἱ τρεῖς τελευταῖες διαπιστώσεις μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μετεπαναστατικὸς ἑλληνικὸς πληθυσμὸς—ἀντιπαραβαλλόμενος μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν τελευταίων προεπαναστατικῶν χρόνων (Πίνακας Δ')—ἐμφανίζει σαφεῖς τάσεις ὀπισθοδρομῆσεως πρὸς παλαιότερους δημογραφικοὺς τύπους, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴν κατὰ φύλο καὶ ηλικία διάρθρωσή του.